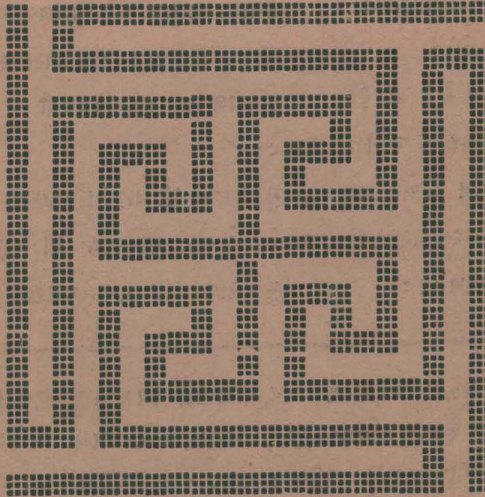

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

તંત્રી: શાહ ચીમનલાલ ગોકળદાસ

વર્ષ
૧

અંક
૧૦

પ્રકાશક

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા,
અમદાવાદ (ગુજરાત).

श्री जैन सत्य प्रकाश

(मासिक पत्र)

विषय-दर्शन

१. जैनसाधु : जैनसाहित्य : जैनतत्त्वज्ञान :	शतीशयंद्र विद्याभूषण	: ३१५
२. संतभाष विचारणा :	आचार्य महाराज श्री विजयदाससूरि	: ३१६
३. उद्भवपुराणां मंदिरा :	मुनिराज श्री विद्याविजय	: ३१८
४. जिनमंदिर :	मुनिराज श्री दर्शनविजय	: ३२३
५. प्राचीन मूर्तिया :	श्रीयुत रतिलास भीमाला	: ३३५
६. "जैनदर्शन"ना लेखक श्रीमान् वीरेन्द्रकुमारने :	तंत्री	: ३३६
७. सरस्वती-पूजा अने जैनो :	श्रीयुत साराभाई मणिलाल नवाभ	: ३३७
८. दिगंबरानी उत्पत्ति :	आचार्य महाराज श्री सागरानंदसूरि	: ३३८
९. अनेकार्थश्रीस्तंभनपार्श्वदृष्टक :	आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरिजी	: ३४३
१०. अर्थोनां नामो :	श्रीयुत छीरालाल रसिकदास कापडिया	: ३४५
११. दिगंबर शास्त्र कैसे बनें ? :	मुनिराज श्री दर्शनविजयजी	: ३४८
१२. पुरातन धतिदास अने स्थापत्य :—		
(१) प्राचीन लेखसंग्रह :	मुनिराज श्री जयंतविजय	: ३५०
(२) मंत्री दयाणशाहना दिवदानो लेख :	मुनिराज श्री हिमांशुविजय	: ३५२
(३) गंधारधंदर :	मुनिराज श्री ज्ञानविजय	पूहुं : ३

परमपूज्य आचार्य महाराजश्री विजयदाससूरि (उपाध्याय महाराज श्री दासविजय) महाराजने गया अंकथी अधुरो रहेंवो "समीक्षाभ्रमाविष्करण" शीर्षक लेख तथा परमपूज्य आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरि (उपाध्याय महाराज श्री पद्मविजय) महाराजने गया अंकथी अधुरो रहेंवो "श्रीरत्नलनपार्श्वनाथ" शीर्षक लेख आ अंकमां आपी शकयो नथी.

खनाम—

स्थानिक १-८-०, अहारगामनुं २-०-०

छुटक नकल—

०-३-०

णमो त्थु णं भगवओ महावीरस्स

धिरि रायनयामज्जे समीलिय सच्चसाहुयंसइयं । पत्तं मासियमेयं भव्वाणं मग्गयं विषद ॥१॥

श्री जैन सत्य प्रकाश

पुस्तक १

अंक १०

अण्णाणग्गहदासग्गत्थमइणा कुव्वंति जे धम्मिए,
अक्खेवे खलु तेसिमागमग्गयं दाउं विसिदुत्तरं ॥
सोउं तिथ्थयरागमत्थविसए चे भेऽहिलासा तया,
वाइजा प्पवरं पसिद्धजईणं सच्चप्पयासं मुदा ॥ २ ॥

विक्रम संवत् १९८२ :
वैशाख शुक्ल पंचमी

वीर संवत् २४६२

: सन १९३६
अप्रिल २६

जैनसाधु - जैनसाहित्य : जैनतत्त्वज्ञान

भरेभर, जैनसाधु अेक प्रशंसनीय जवन व्यतीत करगती साथे संपूर्ण प्रत. नियम अने धंदिय-संयमनुं पालन करीने जगतती आगण आत्मसंयमने अेक थलु ज उंचो-उत्तम आदर्श रगु करे छे

जैनत्वथी लरेलं अेक गृहस्थ-अंसारी-नुं जवन पण अेरहुं थहुं निर्दोष-पदित्र होय छे के अेने माटे लारतवर्ष गौरव लई शके.

जैनसाहित्ये केवण धार्मिक लायनानी दिशाभां ज आजे कर्म करी छे अेम नथी, पण थील थील दिशाओभां पण अेले आश्चर्यकारक प्रगति सांगी छे. न्याय-दर्शनशास्त्र अने आध्यात्मिक विद्यानी दिशाभां आ साहित्ये थलु ज उंचा प्रकारने विकास अने कर्म धारणु कर्यो छे.....

x x x x x

जे लारतवर्ष, आभाय विश्वभां, पोतानी आध्यात्मिक अने दार्शनिक उन्नति माटे अद्वितीय होय तो अे वातने स्वीकार करतां कोर्धने पणु लुरकत न होवी जेअे के-आ माटे जैनाने आह्वानु अने औद्धो करतां जराय ओछुं गौरव प्राप्त नथी थतुं.

—स्वर्गीय, महाभद्रोपाध्याय, डेकर शतीशब्द विद्याभूषण.

સંતખાલની વિચારણા

અને

મૂર્તિપૂજા-વિધાન

લેખક

આચાર્ય મહારાજ

શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરિજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

મં—કેમ આર્યસમાજ મહાશય, તમે મૂર્તિપૂજાને માનો છો કે નહિ?

આ—જી, ના.

મં—“હમે મૂર્તિને નથી માનતા” એ તો માત્ર કહેવાની જ વાત છે. કારણ કે દુનિયાનો કોઈ પણ મત મૂર્તિ-પૂજા વિનાનો છે જ નહિ. વળી મને એક વાતનો સંદેહ છે કે તમે પણ ઈસાઈની માફક તો નહિ કહેતા હો! જેમનું એમ કહેવું છે કે હમે મૂર્તિપૂજાને નથી માનતા પરંતુ વસ્તુતઃ એમનો એક રોમન ડેથોલીક મત સારી પેઠે મૂર્તિપૂજા કરે છે. તે લોકો હજરત મસીહ અને મરીયમનાં ચિત્રોને ગિર્નાઘરમાં રાખી ફળપુલ આદિથી પૂજા કરે છે. અને રૂસના તો સર્વે અનુયાયી મૂર્તિપૂજક જ છે. તેમ જ મુઅલ્લિક કિતાબ દિલ્લ અસ્તન મજલિષ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે હજરત ઈસામસીહ સૂર્યની પૂજા કરતા હતા. અને રવિવારને સૂર્યની પૂજાનો દિવસ માનતા હતા. તેથી ઈસાઈ લોકો આદિત્યવારના દિવસને પૂજા અને સન્માનનો દિવસ માને છે.

આ—હમે તો દયાનંદ સરસ્વતીના અનુયાયી થઈને જડની પૂજા શી રીતે કરી શકીએ?

મં—મૂર્તિપૂજા જડપૂજામાં મિશ્રિત નથી. કેમકે મૂર્તિપૂજા જડની પૂજા બની શકતી નથી, બદકે એ તો ચેતનની પૂજા થાય છે.

આ—એમ હોય તો આપ કોઈ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવો.

મં—સાંભળો! કોઈ આર્ય-સમાજ, કોઈ વિદ્વાન સંન્યાસીની પ્રત્યેક પ્રકારે સેવા કરે છે. અને જ્યારે સંન્યાસી થાકી બંધ છે ત્યારે તેમના પગ આદિ દબાવે છે. હવે તમે જ ખતાવો કે તેને આવી પરમ ભક્તિથી કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ?

આ—અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે.

મં—પણ એ સેવા તો જડ શરીરની હતી, અને જડની સેવા તો તમારા કહેવા મુજબ નિષ્ફળ બંધ છે. તો પછી એ સેવાનું ફળ તમે શી રીતે માની શકો?

આ—વિદ્વાનનું શરીર જડ નથી, એમાં જીવાત્મા વિદ્યમાન છે.

મં—સત્ય છે. શરીરમાં જીવાત્મા હોવાથી તે ચેતનની જ સેવા મનાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સેવા તો જડ વસ્તુની થાય છે, જીવાત્માની નહિ. એવી જ રીતે મૂર્તિપૂજામાં પણ

બાણુનું બેઠવું. જેવી રીતે વિદ્યાના શરીરમાં જીવાત્મા મનાય છે તેવી જ રીતે મૂર્તિમાં પણ પોતાના મતના અનુસાર ઈશ્વર માનવામાં આવે છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે મૂર્તિપૂજા જડ પૂજા નથી. મૂર્તિપૂજા કરતી વખતે દરેક મતના ભક્તો પોતાના ઇષ્ટ દેવને લક્ષીને જ પ્રાર્થના કરે છે. જડ પત્થર કે કેવળ મૂર્તિની કોઈ પણ ઉપાસના નથી કરતું. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂજા મૂર્તિવાલાની થાય છે. અને મૂર્તિ તો મૂર્તિવાલાના અનુભવમાં સાધનરૂપ છે. એમ કહી શકીએ કે જેમ શરીર વિનાના કેવળ આત્માની સેવા અસંભવિત છે તેમ પરમાત્માની સેવા મૂર્તિ વિના કદાપિ બની શકતી નથી.

આ૦—મલા, સચ્ચિદાનંદની સેવામાં જડ વસ્તુને કારણ બનાવવાની શી આવશ્યકતા છે? શું ઈશ્વરની પૂજા-પ્રશંસા મૂર્તિ વિના, માત્ર વેદની શ્રુતિ-એથી, નથી બની શકતી?

મં૦—શું વેદની શ્રુતિઓ ચૈતન્ય છે? તે પણ જડ અક્ષરોનો સમુહ છે. એથી પણ ઈશ્વરપૂજાનું કારણ જડ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ.

આ૦—હમે તો એ જડ અક્ષરથી ઈશ્વરનો બપ કરીએ છીએ.

મં૦—તો હમે પણ મૂર્તિદ્વારા ઈશ્વરના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરીએ છીએ.

આ૦—ત્યારે હમે વેદની શ્રુતિઓ વગર માત્ર મુખથી ઈશ્વરની સેવા-પ્રશંસા કરીશું, એટલે જડપૂજાનો દોષ નહીં ભાગે.

મં૦—પણ એ મુખથી બોલાયેલ પદો પણ જડ નહિ તો બીજું શું છે? આથી સિદ્ધ થયું કે ઈશ્વરની પ્રશંસા અને ઉપાસના જડના આલંબન વિના થઈ શકતી જ નથી.

આ૦—પદ જડ છે એ તો કબુલ, પરંતુ એનાથી હમે પ્રશંસા તો સચ્ચિદાનંદની જ કરીએ છીએ ના!

મં૦—એ તો પાછી એના એ જ વાત આવી! હમે પણ જડ મૂર્તિના આલંબનથી ઈશ્વરની જ પૂજા કરીએ છીએ. તેથી મૂર્તિપૂજાથી વિરુદ્ધ જવું એ યોગ્ય નથી. ઠીક હવે એ બતાવો કે જો કોઈ મહર્ષિના શુદ્ધ ભાવથી દર્શન કરવામાં આવે તો તેનું શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય કે નહિ?

આ૦—હાંજી, અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય.

મં૦—એ તો નિશ્ચિત છે કે એ મહારાજનાં શરીરનાં જ દર્શન થયાં છે, જીવાત્માનાં નહિ! જ્યારે મનુષ્ય જડ શરીરને બેઠવેને પુણ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે તો પછી શું પરમાત્માની નિર્દોષ મૂર્તિને બેઠવેને પુણ્યબંધ નહિ કરી શકશે?

આ૦—પણ મહર્ષિનું દષ્ટાંત કદાચિત્ મૂર્તિ સાથે ન થઈ શકે, કેમકે મહર્ષિજીનાં દર્શનથી તો એટલા માટે પુણ્ય થાય છે કે તેઓશ્રી ઉપદેશ સુણાવે છે જેને વર્તનમાં મૂકવાથી ઘણો લાભ થાય છે. પરંતુ મૂર્તિ તો કંઈ પણ ઉપદેશદ્વારા કંઈ પણ લાભ આપી શકતી નથી. તેથી મૂર્તિને માનવી એ ઠીક નથી લાગતું.

(પાછળ જીએ)

ઉદય પુરનાં મંદિરો

લેખક—મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી

મેવાડનાં પ્રસિદ્ધ પાંચ તીર્થોના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. મેવાડનાં એ પાંચ તીર્થો—કેશરીયાજી, કરૈડા, અદબદજી, દેલવાડા અને દયાળશાહનો કિલ્લો—જેમ આકર્ષકતા અને કંઈને કંઈ વિશેષતાથી પૂર્ણ છે, તેવી જ રીતે ખાસ ઉદયપુરનાં મંદિરો પણ કંઈ એવાં આકર્ષક નથી. બધાં કોઈ કોઈ મંદિરો તો સારાં સારાં તીર્થસ્થાનોનાં મંદિરોને પણ ભૂલાવે તેવાં છે. દાખલા તરીકે શ્રીશીતલનાથનું મંદિર, વાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર, યોગાનનું મંદિર, વાડીનું મંદિર વિગેરે. ઉદયપુરમાં કુલ ૩૫-૩૬ મંદિરો છે. તેમાં શીતલનાથનું, વાસુપૂજ્યસ્વામીનું, યોગાનનું, વાડીનું, શેડનું, કેશરીઆનાથજીનું વિગેરે મંદિરો મુખ્ય છે, વિશાળ છે ને મનોહર છે. આ મંદિરો ઉપરાંત ઉદયપુરથી લગભગ એક જ માઈલ ઉપર આવેલ આહુડમાં વિશાળ ચાર મંદિરો મૌજૂદ છે. અને ઉદયપુરથી બે માઈલ ઉપર સમીનાખેડાનું, ત્રણ માઈલ ઉપર સેસારનું, બે માઈલ ઉપર દેવાડીનું એ વિગેરે મંદિરો પણ ખાસ દર્શનીય અને ઘણાં પ્રાચીન છે. ઉદયપુર અને તેની આસપાસ બધે ત્રણ ત્રણ માઈલ ઉપર આવેલ મંદિરોનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ મેળવવો કઠિન છે અને તેટલો ઇતિહાસ આપવા જેટલું અહિં સ્થાન પણ નથી. છતાં એટલું તો કહી શકાય તેમ છે કે આમાંનાં ઘણાંપરનાં મંદિરો તો ઘણાં પ્રાચીન છે. આહુડ એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ઘણી જૂની નગરી છે. અહિંનાં આદીશાન આવનગિનાલય મંદિરો, ખુદખખુદ બતાવી આપે છે કે તે મંદિરો ઘણાં પ્રાચીન છે.

[સંતબાહની વિચારણાનું અનુસંધાન]

મં०—તમારું કહેવું સત્ય છે કે મહર્ષિજી ઉપદેશ સુણાવે છે જેથી લાભ મળી શકે છે. પરંતુ જે મહર્ષિજીના કહેવા પ્રમાણે વર્તાવ ન થાય તો શું મહર્ષિજીના દર્શનથી લાભ મળી શકે? કદાપિ નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કૃણની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ એ આપણે આધીન છે. તેથી આપણે આપણી ભાવનાથી, મૂર્તિથી પણ સારું કૃણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

વળી કેટલીક વખત ચૈતન્ય પુરુષોથી જે લાભ થતો નથી તે જડ વસ્તુથી થાય છે. એક, પ્રખર વિદ્વાન અને નિપુણ ઉપદેશક, પરમતનો હોવાના કારણે, જે અસર નથી કરતો એ અસર એક પુસ્તકને વિચારપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વાંચવાથી થાય છે. એટલે આમ જડ વસ્તુ પણ મહત્વપૂર્ણ અને છે તો પછી પરમાત્માની મૂર્તિનું તો પૂછવું જ શું? (અપૂર્ણ)

૧૯૯૨

ઉદયપુરનાં મંદિરો

૩૧૬

આ જ આહુડ-આઘાટપુરમાં શ્રીજગન્ન્યાંદ્રસૂરિજીને મેવાડના રાણા તરફથી, તેરમી શતાબ્દિમાં 'મહાતપા'નું બિરુદ મળ્યું હતું. આવી જ રીતે દેવાલી, સેસાર, સમીના-ખેડાનાં મંદિરો પણ ઘણાં પ્રાચીન છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ સ્થાનોમાં આજે એક પણ મૂર્તિપૂજક જૈનનું ઘર નથી. ઉદયપુરમાં જે મંદિરો છે, તે સત્તરમી શતાબ્દિથી પહેલાંનાં નથી—એક પણ નથી. અને એથી વધારે જૂનું મંદિર ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ઉદયપુર નગર જ મહારાણા શ્રી ઉદયસિંહજીએ વસાવ્યું છે કે જેમનો સમય સં. ૧૫૯૪ નો છે. મહારાણા ઉદયસિંહજીએ સત્તરમી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં (ઘણું કરીને ૧૬૨૪માં) તે વસાવ્યું છે. એટલે ઉદયપુરમાં જે મંદિરો છે તે સં. ૧૬૨૪ પછીનાં છે. કહેવાય છે કે ઉદયપુરનું શ્રીશીતલનાથજીનું મંદિર ઉદયપુર વસાવ્યું, તે જ સમયનું છે—એટલે નગરના ખાતમુહૂર્તની સાથે જ શ્રીશીતલનાથના મંદિરનું પણ ખાતમુહૂર્ત થયું હતું. ગમે તેમ હોય, પરંતુ કોઈ પણ શિલાલેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરતો નથી. શ્રીશીતલનાથજીના મંદિરમાંથી જે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંનો એક શિલાલેખ ધાતુના પરિકર ઉપરનો છે, કે જે સં. ૧૬૯૩ના કાર્તિક વદિનો છે. આ શિલાલેખની મતલબ એ છે કે “મહારાણા શ્રી જગતસિંહજીના રાજ્યમાં તપાગન્ધીય શ્રીજિનમંદિરમાં શ્રીશીતલનાથજીનું બિંબ અને પીતલનું પરિકર, આસપુરના વતની, વૃદ્ધશાખીય, પોરવાલજ્ઞાતીય, પં. કાન્હાસુત પં. કેશર, ભાર્યા કેશરદે, તેના પુત્ર પં. દામોદરે સ્વકુટુંબ સહિત કરાવ્યું અને ભટ્ટારક શ્રી વિજયદેવસૂરિના પટપ્રભાકર આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિની આગાથી, પં. મતિચંદ્ર ગણિએ વાસક્ષેપ નાખી પ્રતિષ્ઠાપિત કયું”

આ લેખ ઉપરથી એક કલ્પના અવશ્ય થઈ શકે છે, અને તે એ કે સંભવ છે કે એ મંદિર, ઉદયપુરની ઉત્પત્તિ સાથે જ બન્યું હોય. અને પાછળથી થોડાં વર્ષો પછી મૂલનાથકનું ધાતુમય પરિકર બન્યું હોય. એટલે ખરી રીતે આ મંદિર (શ્રીશીતલનાથજીનું મંદિર) ઉદયપુરના વસાવવા સાથે બન્યું હોય, તે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ ઉદયપુરના મંદિરોમાંથી જે શિલાલેખો પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં ઉદયપુરનું નામ આવતું હોય, એવા શિલાલેખો બહુ જ ઓછા મળે છે. શ્રીશીતલનાથજીના મંદિરની એક ધાતુની મૂર્તિ ઉપર એક શિલાલેખ છે, જેમાં ઉદયપુરનું નામ જરૂર આવે છે. આ શિલાલેખની મતલબ આ છે “સં. ૧૬૮૬ના વૈશાખ સુદિ ૮ ના દિવસે ઉદયપુરના રહેનાર, ઓસવાલજ્ઞાતીય વરડીયા ગોત્રીય, સા. પીથાએ, પોતાના પુત્ર-પ્રપૌત્રો સાથે, શ્રી વિમલનાથનું બિંબ કરાવ્યું અને શ્રીવિજયસિંહસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.”

આ લેખ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. ૧૬૮૬ની સાલમાં, ખાસ ઉદયપુરની અંદર જ, કોઈપણ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થયેલી, અને તે વખતે આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ. એટલે એ નક્કી છે કે સત્તરમી શતાબ્દિના મધ્યકાળમાં જરૂર અહીં જૈન મંદિર હોવું જોઈએ. અને તે સંભવતઃ શીતલનાથજીનું જ આજ મંદિર હોય.

શ્રીહેમ નામના કોઈ કવિએ મહારાણા જીવાનસિંહજીના સમયના ઉદયપુરનું વર્ણન લખ્યું છે. હેમ કવિ કોણ હતા, કોના શિષ્ય હતા, અને નિશ્ચિત ક્યા સમયમાં હતા?—એ એમની કૃતિ ઉપરથી જણાતું નથી. પરંતુ તેમણે મહારાણા જીવાનસિંહજી

૩૨૦

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વૈશાખ

ના સમયનું વર્ણન કયું છે, એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેઓ ઓગણીસમી શતાબ્દમાં થયા છે, કારણ કે મહારાણા જ્વાનસિંહજીનો સમય છે સં. ૧૮૮૫નો છે એટલે ઓગણીસમી શતાબ્દના પાછલા સમયમાં આ કવિ થયા છે, એ વાત નક્કી છે. કવિ હેત્રે પોતાની આ કૃતિમાં પ્રારંભમાં મેદપાટ પ્રશસ્તિ, રાજપ્રશસ્તિ, જ્વાનસિંહ પ્રશસ્તિ અષ્ટક, વંશાવલી પચીસી, મહારાણા વંશાવલી, જ્વાનસિંહજીની સ્વારીનું વર્ણન, ઉદયપુર નગર વર્ણન, નગર બહારનું વર્ણન, ઇત્યાદિ પ્રકરણો લખ્યાં છે. કવિએ ઉદયપુર નગરનું વર્ણન કરતાં કેટલાંક જૈન મંદિરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. તે ઉપરથી, ઓગણીસમી સદીમાં—કવિના સમયમાં—કેટલાં અને મુખ્ય ક્યાં ક્યાં મંદિરો હતાં, તે જાણી શકાય છે. કવિ એક સ્થળે કથે છે:—

“અશ્વસેનજૂ નંદં, તેજ દિણુંદં, શ્રીસહસ્રકૃષ્ણા નિત ગહગાટં;
મહિમા વિખ્યાતં, જગત્ત્રહી ત્રાતં, અમ મલીન કરૈ નિર્ધાટં,
શ્રી ઐદિજિનેશં, મેટણુ કલેશં, જસુ સુરત ભલહલભાનં

શ્રી ઉદયાપુર મંડાણું ૧૨

શ્રીશીતલસ્વામં, કરં પ્રમાણું ભવિજનપૂજિત નવઅંગં,

ચોતીસ જિનાલં, ભુવનરસાલં, સર્વાજિનેશ્વર સુખસંગં,

સત્તરસુભેદં, પૂજ ઉમેદં, પયસેવિત જસુ સુરરાણું

શ્રી ઉ. ૧૩

સંવેગીસાલં, વડી વિશાલં, પ્રાસાદજૂ પાસ કૃવૈ સારં,

શ્રીઆદિજિણુંદં, તેજ દિણુંદં, જા વરિયા દેહરા પારં,

ચોમુખ પ્રસાદં, અતિ અલ્હાદં, દર્શન શુભ ધ્યાનં,

શ્રી ઉ. ૧૪

વલી કુશલજૂ પોલં અતિરંગરોલં, સંગરવાડી સેરીય તાસં,

શ્રી સર્વતજિણુશં વિમલેશં ધાનમઢી સાયરપાસં,

દાદવલી દેહરી, સિખરાં સેહરી, પ્રાસાદ મહાલક્ષ્મી સ્થાનં.

શ્રી ઉ. ૧૮”

ઉદયપુર નગરમાંનાં મંદિરોનો આટલો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, કવિએ કોટથી બહારનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“શ્રીશાંતિનાથ હી જીન જ્નેય મહિમા અધિક મહિ સોય;

ચિત્રિત ચૈત્ય હી નવરંગ, દર્શન દેખીયાં ઉમંગ.

૫

સીખરબંધ હી પ્રાસાદ કરત મેરસું અતિવાદ;

શ્રીપદ્મનાભજી જીનાલ, દેખ્યાં દિલ હે ખુસ્થાલ.

૬

પૂનિમ વાસરે મેલાકું નર થદ હેત હે ભેલાકું;

અરે હસ્તી હે યોગાન, હસ્તી લડત હે તિહી આન.”

૭

ઉદયપુરના કિલ્લા બહારનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ કરી, કવિ આગળ વધે છે:—

“મલ્લ લડત હે કુજવાર, અરેત્રામ હે સીસાર;

વેજનાયકા પરસાદ, કરત ગગનસે નિત વાદ.

૧૦

જિનપ્રસાદજૂ ભારીક, સુરત બહોત હે પ્યારીક;

સમ્યા સોલમા જિણુંદ, પેખ્યાં પરમ હે આનંદ.

૧૧

આદિ ચરણ હે મંડાણુ ' પૂજ્યાં હોત હે સુપધાન;
જંગી ઝાડ હૈ અતિ ખંગ, ચાંદનૂ પોલ હી દુરંગ." ૧૨

કવિ અહિંથી આગળ વધી સમીના ખેડાનું વર્ણન કરે છે:—

" મગરા માછલા ઉતંગ, કિસન પોલ હી અતિ વંગ;
ષેડાસમીને શ્રીપાસ, પૂજે પરમ હી હુલાસ. ૧૩
દશમી દિવસકા મેલાંક, નર ચદ્દ હોત હે બેલાંક;
સાહમી વચ્છલાં પકવાન, અર્યા અષ્ટકા મંડાણુ." ૧૪

આ પછી કવિએ કેશરીઆણનું વર્ણન કર્યું છે:—

" અઠાર કોસ હી અધિકાર, ધુલેવ નગર હૈ વિસ્તાર;
કેશરીઆ નાથ હે વિખ્યાત જનુ આવતે કેધ જાત." ૧૫

છેવટે કવિએ આઘાટ (આહડ) નું વર્ણન કર્યું છે. તે લખે છે:—

" આઘાટ ગામ હે પરસીદ તપા બિરદ હી તિહાં કીધ;
દેહરાં પચકા મંડાણુ સિપર ખંધ હે પહિયાન. ૧૮
પાર્થપ્રભુજી જિનાલ, પેખ્યાં પરમ હે દયાલ;
શ્રીલીમરાણાકા મુકામ, તિસકા હોત હે અખ કામ." ૧૯

આ પછી કવિએ ચંપાખાગનું વર્ણન કરતાં, તેમાં ઋષભદેવનાં ચરણ, ગચ્છપતિ રત્નસૂરિને સ્તૂપ વિગેરે હોવાનું લખ્યું છે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે — કવિ હેમના સમયમાં, એટલે ઝોગણીસમી શતાબ્દિમાં, (જેને લગભગ સો સવાસો વર્ષ ગણી શકાય,) ઉદયપુરમાં ચોવીસ મંદિરો હતાં. તેમાં મુખ્ય શ્રીતલનાથનું મંદિર હોવાનું કવિના કથનથી પણ માલૂમ પડે છે. અત્યારે જે મંદિરો છે, તેમાં શ્રીશ્રીતલનાથનું, વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું, ગોડી પાર્શ્વનાથનું, ચોગાનનું, શેકનું, વાડીનું; એ વિગેરે મંદિરો મુખ્ય છે. અહિંનાં મંદિરોમાં કેટલાંક વધારે આકર્ષક અને કંઈને કંઈ વિશેષતા યુક્ત છે. દાખલા તરીકે વાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર. આ મંદિર ઘણું મનોહર છે. મધ્ય ખગરમાં આવેલું છે. કહેવાય છે કે આ મંદિર મહારાણા રાજસિંહજી (જેમનો સમય અઠારમી શતાબ્દિના પ્રારંભનો છે) ના સમયમાં શ્રીરાયજીદોસી નામના ઉદાર ગૃહસ્થે બનાવ્યું હતું. આ રાયજીદોસી સિદ્ધાચળનો સોળમો ઉદ્ધાર કરાવનાર કર્મચંદ્રના પૌત્ર શ્રીલીખમજીના પુત્ર થતા હતા. શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર બનાવનાર, શ્રીયુત રાયજી દોસીના વંશમાં આજે શ્રીયુત અંબાલાલજી દોસી નામના પ્રતિષ્ઠિત અને ધર્મપ્રેમી ગૃહસ્થ છે, જેઓ ઇંજનીયર છે. લીખમજી દોસી, એ મહારાણા રાજસિંહજીના પ્રધાન મંત્રી હતા. તેઓ ઉદયપુરના જ વતની હતા. મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાજસાગર તળાવની પાળ અને નવચોકી, એ લીખમજી દોસીની દેખરેખમાં બન્યાં હતાં. તેના બદલે ઈનામમાં મહારાણાએ તેમને હાથી અને શરપાવ આપ્યો હતો. આમના જ વંશના અંબાલાલજી દોસી છે.

ઉદયપુરનાં મંદિરોમાં એક ખીલું પ્રસિદ્ધ અને આકર્ષક મંદિર છે ચોગાનનું મંદિર. આ મંદિરમાં ખાસ વિશેષતા એ છે કે - આમાં મૂળનાયક આવતી ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીપદ્મનાભપ્રભુની એટલી લગભગ ૪૧-૫ ફૂટની મોટી પ્રતિમા છે. પ્રતિમા લવ્ય અને મનોહર છે. હેમ કવિએ પણ ઉપરના વર્ણનમાં આ મંદિરનો અને આ મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વિશાળ મૂર્તિના પાયાસહુ ઉપર જે લેખ છે તેનો સાર આ છે:-

“ સંવત ૧૮૧૯ ના માહા સુદિ ૯ બુધવારે, મહારાણા શ્રીઅરિસિંહજીના રાજત્વ કાલમાં, ઉદયપુરના રહેવાસી, ઓસવાલવંશીય, વૃદ્ધશાખીય, નવલખા ગોત્રીય શાહ માનના પુત્ર કપૂરચંદે, ખરતરગચ્છીય દોસી કુશલસિંહજી, તેમની બાર્યા કસ્તુરબાઈ તેમની પુત્રી માણેકબાઈ, એમની સહાયતાથી આ બિંબ કરાવ્યું, અને ખરતરગચ્છીય શ્રીહરીસાગર ગણિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ”

આ લેખ ઉપરથી સમગ્ર્ય છે કે આ મંદિર અતિ પ્રાચીન તો નથી જ. લગભગ પોણા બસો વર્ષનું જૂનું કહી શકાય. જે મહારાણાના સમયમાં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, તે મહારાણા શ્રીઅરિસિંહજી નો સમય સં ૧૮૧૭ નો છે. આ મહારાણા શ્રીઅરિસિંહજી ત્રીજાના નામે ઓળખાય છે.

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ ઉદયપુરમાં લગભગ ૩૫-૩૬ મંદિરો છે. વીસ વર્ષ ઉપર આ મંદિરોની જે વ્યવસ્થા હતી, સફાઈ અને સુંદરતા હતી, એમાં અત્યારે ઘણું અંતર પડ્યું છે. ઘણાં મંદિરોની વ્યવસ્થા, સુંદરતા, સફાઈમાં વધારો થયો છે, છતાં હજી પણ કોઈ કોઈ મંદિરો એવાં છે કે જેમાં ઘણી આશાતના થતી હોય એમ જોવાય છે. જે મંદિરો લાગણીવાળા શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થો કેવા કમીટીના હાથમાં છે, તેમાં જરૂર સુધારો થયો છે, પરંતુ જે મંદિરો સ્થાનકવાસીના હાથમાં યા લગભગ માલિક રહિત જેવી અવસ્થામાં છે, એવાં મંદિરોમાં અવ્યવસ્થા ને આશાતના વધારે દેખાય છે. પરંતુ ઉદયપુરની શ્વેતારમરમહાસભાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે ધીરે ધીરે આ મંદિરો, જે મહાસભા સાથે સંબંધિત કરવામાં આવશે, તો એ આશા રાખી શકાય છે કે, એક વખત ઉદયપુરનાં અને તેની આસપાસનાં તમામ મંદિરોમાંથી આશાતના દૂર થશે. ખુશી થવા જેવું છે કે શ્રીમાન શેઠ રેશનલાલ સાં ચતુરે પોતાના હાથ નીચેની વહિવટવાળી ધર્મશાળા અને ૫-૬ મંદિરો મહાસભા સાથે સંબંધિત કરી દીધેલ છે. આની રીતે ખીલું મંદિરો અને ખીલું સંસ્થાઓના વહિવટદારો, મહાસભાના નિયમ પ્રમાણે, પોતાનું મેનેજમેન્ટ કાયમરાખી, તે તે મંદિરો અને સંસ્થાઓ મહાસભા સાથે સંબંધિત કરશે તો જરૂર વ્યવસ્થા સુધરશે.

મહાસભાના કાર્યકર્તાઓએ પણ, મહાસભાના ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે અનતો પ્રયત્ન કરવામાં પ્રમાદ ન સેવવો અને ધીરે ધીરે કાર્ય આગળ વધારવું.

ઉદયપુરનાં તમામ મંદિરોના શિલાલેખોનો સંગ્રહ યતિવચ્ચ શ્રીમાન અનૂપચંદ્રજીએ કર્યો છે. આ સંગ્રહ બહાર પડવાથી ઘણો પ્રકાશ પડવા સંભવ છે,

જિન-મંદિર

લેખક—મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

ઉપાસકશાંગ—સૂત્ર

ઉપાસકદશા સૂત્ર, અધ્યયન ૧ માં આનન્દ શ્રાવકનો સમ્યક્ત્વઅહુણનો પાઠ છે. તેમાં આનન્દ શ્રાવક પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે—

નો સ્વલ્પ મે મંતે ! કપ્પહ અજ્જપ્પમહં અન્નઉત્થિય વા અન્નઉત્થિયદેવયાણિ વા અન્ન-ઉત્થિયપરિગાહિયાણિ અરિહંત્ત્વેદ્યાણિ વા વંદિત્ત્વ વા ણમસિત્ત્વ વા જાત્ત....પજ્જવાસી-ત્ત વા ॥

(પણ્ણત્થ અરિહંતે વા અરિહંત્ત્વેદ્યાણિ વા ॥)

હે ભગવન! મને આજથી અન્ય તીર્થિકે અન્ય તીર્થિકે—દેવો કે અન્ય તીર્થિકે અહુણ કરેલ જિન-

પ્રતિમાઓને વંદન નમન કે પર્યુપાસના કરવાં કલ્પે નહિ (અરિહંતો તથા અરિહંત-ચૈત્યોને છોડીને) ૧૩

આ પાઠ અશાશ્વત જિનચૈત્યોની બહુલતાને બહાર કરે છે, એટલું જ નહીં કિન્તુ ઘણી જિનપ્રતિમા હોવાથી ઈતર ધર્મવાળાઓ જિન-પ્રતિમાને પોતાના તાબામાં લઈ દેયે છે, બ્યારે શ્રાવક તેને અવંદનિક માને છે, આ પરિસ્થિતિનો પણ સ્વીકાર કરે છે. સાથે સાથે એ પણ ઈશારા કરે છે કે જિનેન્દ્રી પ્રતિમા(જે જૈનોને આધીન હોય તેને વંદન વિગેરે કરવાની મના નથી. ૧૪

૧૩. ઉ૦ શ્રી માનવિજયજી છ પ્રકારની જયણાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે:—

છવ્વિહ જયગત્તિ—

નો અન્નતિથિય, અન્નતિથિયદેવે ય તહય સ—દેવાઈં ।

ગહિય કુતિથિયઈં, વંદામિ ૧ ન વા નમંસામિ ૨ ॥ ૧૨ ॥

નેવ અણાલત્તો અલવેમિ ૩, નો સંલવેમિ ૪ તહ વેસિં ।

દેમિ ન અસાઈંમં ૫, પેસેમિ ન ગંય—પુપ્ફઈં ૬ ॥ ૧૩ ॥

—ધર્મમગ્ગહ, પુષ્ટ—૪૪ ॥

૧૪. જૈનોએ આ ફરમાને અનુસરીને મહાકલ, વીરબદ્ર, જગન્નાથ, બદ્રીનારાયણ, (બદ્રીપાર્શ્વનાથ), નાગહદ્દ, દ્વારિકા, પંઢરપુર (નૌમનાથ) વિગેરે તીર્થોને છોડ્યાં છે, અને જૈનેતરોએ ત્યાં પોતાની માલીકી સ્થાપી છે.

આ ફરમાનથી જગતને એટલો લાભ છે કે જૈન-જૈનેતરોમાં મંદિરોના નિર્મિત્તે અ.શ.મણીના પ્રસંગો ઉભા થતા નથી.

૧૯૯૨

જિનમંદિર

૩૨૫

૩૦-હે ભગવંત! કયા પ્રકારને સાધુ ત્રીજા વ્રતનું આરાધન કરી શકે?

ઉ૦-જે ઉપધિ, ભાત, પાણી હેવામાં હેવામાં વિવેકી હોય, અત્યંત બાળક, દુર્બળ, ગ્લાન, વૃદ્ધ ક્ષપણકનું; પ્રવર્તક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનું, શિષ્યનું, સાધર્મિકનું; તપસ્વી, કુળ, ગણ, સંઘ તથા ચૈત્ય- હેતુમાં નિર્જરાક્રમે આપનારું વૈયાવૃત્ય નિરાશંસપણે (કીર્તિ વિગેરેની અપેક્ષા વિના) દસ પ્રકારે કે અનેક પ્રકારે કરનાર હોય તે.

આ પાઠમાં ચૈત્ય-ભક્તિને નિર્જરા-ક્રવાળી માની છે. અને તે સાધુને માટે પણ વિધેય છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન-૩૬, ગાથા-૪૧ માં શ્રમણો માટે ફરમાન છે કે:-

સિદ્ધાણં સંયવં ક્ષિદ્ધા, વંદિતાણ તઓ ગુરું ।
યુદ્ધ મંગલં વ ક્ષાઝા, કાલં સંપટ્ટિકેહણ ॥ ૪૧ ॥

આ પાઠમાં સિદ્ધસ્તવન, ગુરુવંદન અને સ્તુતિમંગલની વિધેયતા આદેશી છે.

સ્તુતિ-મંગલ, દેવવંદન, કે ચૈત્ય-વંદન એ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અ૦ ૨૬, સૂત્ર-૧૪ માં દેવવંદનનું ક્રમ પણ બતાવ્યું છે.

શ્ચયુદ્ધમંગલેણં મંતે ? જીવે કિં જગહ ?

શ્ચયુદ્ધમંગલેણં નાગદંસાગચરિત્ત-
બોહિલામં જણેહ ।

નાગદંસાગચરિત્તબોહિલામસંપન્ને ણં જીવે
અંતકિરિયં કપ્પવિમાણોવવત્તિયં આરાહણં
આરાહહ ॥ ૧૪ ॥

૩૦-હે ભગવન, આત્મા દેવ-વંદનથી શું મેળવે?

ઉ૦-દેવવંદનથી જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર તથા બોધિજ્ઞાલને પામે.

જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર તથા બોધિજ્ઞાલવાળો જીવ નિર્વાણ-કલ્પ વિમાન તથા આરાધનાને પામે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અ૦ ૧૦, નિર્ચુકિત ગાથા ૨૮૪ થી ૩૦૬ સુધીમાં અષ્ટાપદ, તીર્થ, મન્દિર, પ્રતિમાઓ વિગેરેનું વર્ણન છે.

મહાનિશીથ

(આ તથા આ પછી બતાવેલ આગમેને નંદીસૂત્રમાં પ્રમાણભૂત આગમ માન્યાં છે. પરંતુ સ્થાનકમાર્ગી સમ્મત આગમ-અત્રીશીમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. છતાં તેમાનાં એક એ પાઠો અતિ મહત્ત્વના હોવાથી અહીં આપ્યા છે. ચૌદપૂર્વધારી શ્રીભદ્રબહુ-સ્વામીજીએ ૬-કંદો તથા ૧૦-નિર્ચુકિતઓ રચેલ છે. તે પૈકીનાં આ આગમો છે. સ્થાનકમાર્ગી સમાજ પણ શ્રીભદ્રબહુસ્વામીને અતિ પૂજ્યભાવે માને છે એટલે તેઓ આ પાઠો ઉપર પણ અવશ્ય વિચાર કરશે.)

મહાનિશીથ સૂત્રમાં દ્રવ્યપૂજા તથા ભાવપૂજાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. સાધુપણું સ્વીકારવાને અસમર્થ મનુષ્ય એકાંત ભાવપૂજાની વાતો કરે એ માત્ર આત્મ-વંચના છે. મતલબ કે ગૃહસ્થીને દ્રવ્યપૂજા અનિવાર્ય છે અને તેથી જ તે ભાવપૂજાનો અધિકારી બની શકે છે-આત્મવિકાસ સાધી શકે છે.

મનુષ્ય સાધુ બને એ પ્રધાન-માર્ગ છે. સાધુ ન બની શકે તો શ્રાવકપણા-માં રહી શું શું કરે તે આ પ્રમાણે-

કાઝપિ જિયાયણેહિં, મંહિયં સયલમેહ્ણોદદં ।
દાણાઈ ચઝકે । વિ, સુદુ વિ ગચ્છિજ્જ અન્નુ-
અયં ॥

અર્થ — ચારિત્ર દેવામાં અશક્ત મનુષ્ય સમસ્ત પૃથ્વી તળને જિન-મન્દિરોથી સુશોભિત કરી, દાનાદિ ચાર આ-પ્રી. ખારમા અચ્યુત દેવલોકને મેળવે છે.

મહાનિશીથના છટ્ટા અધ્યયનમાં તીર્થયાત્રાનેા વસ્તુના પાઠ છે, જેમાં વજ્રસૂત્ર પોતાના શિષ્યોને વિધિ તથા અવિધિનેા ભેદ સમજાવે છે, તેમ જ વિધિપૂર્વકની યાત્રાને વિધેય માને છે, આવધિથી કરવાને નિષેધે છે. ભુચ્ચો—

અમ્હં તુમ્હે ચન્દનમં વદાત્રેમિ, અન્નં ચ જત્તાણ ગણ્હિં અસંજમે પઢિવજ્જહ ।

હું તમોને ચંદ્રપ્રભુ વંદાવીશ. પણ જે એ (નિષિદ્ધ) રીતે યાત્રાએ જશો તો અસંયમ થશે.

નિર્ચુકિત—સંગ્રહ

ચૌદપૂર્વધારી શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીભુ-એ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં જિનપ્રતિમા, તીર્થ, તીર્થલક્ષિતક્ર્ણ, પ્રતિમાજન્યક્ર્ણ વિગેરે પ્રસંગેા વર્ણવ્યા છે. જે પૈકીના કેટલાએક પાઠો નીચે પ્રમાણે છે:—

તિત્થગરગુણા પઢિમાસુ,

નત્થિ નિરસંસયં વિ યાણંતો ।

તિત્થયરત્તે નમંતો,

સો પાવેહ્ નિજ્જરં વિહલં । ૧૧૩૦ ।

સંતા તિત્થગરગુણા,

તિત્થયરે તેસિમં તુ અજ્ઞપ્પં ।

નય સાવજ્ઞા કિરિયા,

દ્યારે સુ ધુના સમણુમન્ના । ૧૧૩૨ ।

કામં ઉમયામાયો,

તહવિ ફલં અત્થિ મણવિસુદ્ધિણ ।

તીહ્ણ પુણ મણ વિસુદ્ધિહ્ણ,

કાણં હેાંતિ પઢિમાયો । ૧૧૩૪ ।

દંસ નાણચરિત્તેપ,

નિહત્તં જિ સોહિં પચ્ચેહિં ।

તિસુ અત્થેસુ નિહુત્તં,

તમ્હા તં મામ્મો તિથં । ૧૦૬૯ ।

મત્તીહ્ણ જિણવગ્ગં,

પરમાણ સ્વીપ્પિજ્જદોસાણં ।

આરુમ્મગ્ગોહિલામં,

સમાહિમરણં ચ પાવંતિ । ૧૦૯૮ ।

—આવશ્યકનિર્ચુક્તિ ॥

ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ શ્રી ઈંદ્રભૂતિ-ગૌતમ ગણુધરના મનનું શાંત્વન કરવા માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ. ૧૦ તથા અ. ૧૦ નિર્ચુકિત ગાથા ૩૦૩, ૩૦૪) અને ભગવતી સૂત્ર (સૂત્ર-પર ૧) માં દર્શાવેલ ઉપદેશ આપ્યો છે. અને મોક્ષની પ્રતીતિ સ્વતઃ થવા માટે નીચે પ્રમાણે વિધિ બતાવ્યો. અને શ્રી ઈંદ્રભૂતિ-ગૌતમ સ્વામીએ પણ તે અનુસારે મોક્ષનેા નિર્ણય કર્યો.

જો આગેહું વંદહ,

ચરમસરીરો ય સો સાહ્ ॥ ૨૮૮ ॥

ચરમસરીરો સાહ્,

આરુહ્ણ નગવરં ન અન્નોત્તિ ।

ણયં તુ ઉદ્દાહરણં,

કાસીઅ તહિં જિણવરિંદો ॥ ૨૯૦ ॥

૧૯૯૨

જિનમંદિર

૩૨૭

સોઝગ તં ભગવઓ,
ગચ્છદ્દ તહિ ગોયમો પહિઅકિત્તી ।
આરહદ્દ તં નગરં,
પહિમાઓ વંદદ્દ જિણાણં ॥૨૯૧ ॥
વંદિતુ ચેદ્દયાઈં + + + ॥ ૨૯૨ ॥

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૧૦,
નિર્યુક્તિ ॥

+ + +
તિત્થગરાગ ભગવઓ,
પવયગ—પાવયગિ—અદ્દસઈંદ્ધુણં ।
અભિગમણ—નમણ—દરિસણ—
કિત્તણ—સંઝૂઅણા—થૂઅણા ॥ ૩૩૦ ॥
જમ્માભિસેઅ—નિક્કલમણ—
ચરણ—નાણુપ્પયા ય નિવ્વાણે ।

દેવલોઅભવણ—મંદિર—
નંદીસર—મોમનગરેસુ ॥ ૩૩૧ ॥
અટ્ટાવય—મુજ્જિતે,
ગયગપયણ અ ધમ્મચ્ચક્રે અ ।
પાસ—રહાવત્તનગં,
ચમરુપ્પાયં ચ વંદામિ ॥ ૩૩૨ ॥
ગુણમાહપ્પં ઇસિનામ—
કિત્તણં સુરનરિંદ્દુયા ય ।
પોરાણ ચેદ્દયાગિ ય,
ઈઅ એસા દંસણે હોઈ ॥ ૩૩૪ ॥

—આચારાંગસૂત્ર સ્કંધ—૨, ચૂલિકા—

૩, માવનાધ્યયન, નિર્યુક્તિ—દર્શનમાવાના-
ધિકાર ।

+ + +

ઉવણ્ણ અણુવણ્ણા,
દુવિહા આહિંદ્દઆ સમાસેણં ।
ઉવણ્ણ દેસદંસણ,
અણુવણ્ણા ઇમે હોંતિ ॥ ૧૧૪ ॥
ચક્કં થૂમે પહિમા,—
જમ્મણનિક્કલમણનાણનિવ્વાણે ।
સંઝલ્લિવિહારઆહાર,
ઉવહિ તહ દંસણઢ્ઢાણ ॥ ૧૧૯ ॥
(ચક્કં—ધર્મચક્કં, સ્તૂપો—મથુગયાં, પ્રતિમા
—જીવન્તસ્વામિસવન્ધિની પુરિકાયાં પશ્યતિ,
જમ્મણત્તિ—જન્મ યત્રાર્હતાં સૌરિકપુગદો
વજતિ, નિક્કમણમુવં—ઉજ્જયન્તાદિં દષ્ઠું
પ્રયાતિ, જ્ઞાનં—યત્રૈવોત્પન્નં તદ્દપ્રદેશદર્શનાર્થ
પ્રયાતિ, નિર્વાગભૂમિદર્શનાર્થ પ્રયાતિ)+ + ।

એતે અકારણા સંજયણ્ણ,
અસમત્ત તદુમયસ્સ ભવે ।

તે ચેવ કારણા પુણ

ગીયત્થ વિહારિણો મણિલા ॥ ૧૨૦ ॥

ગીયત્થો ય વિહારો,

વિદ્દઓ ગીયત્થમીસિઓ મણિઓ ॥

એત્તો તદ્દવ વિહારો,

નાણુન્નાઓ જિણવરેહિં ॥ ૧૨૧ ॥

—ઓઘનિર્યુક્તિ, પત્ર ૬૦ ॥

શ્રીભદ્રાહુસ્વામીએ શ્રીદશશ્ચુત
સ્કંધના આઠમા અધ્યયનના વિસ્તાર
રૂપે રચેલ કલ્પરત્નમાં શ્રમણ
ભગવાન મહાવીર સ્વામીના પિતા
સિદ્ધાર્થ રાજાએ અનેક જિનાલયોમાં
મહોત્સવ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ૧૫

૧૫. સ્થાનાંગ સૂત્ર, સ્થા.૦૨, ઉ.૦૧માં દીક્ષા વિગેરે માટે ઉત્તર અને પૂર્વ એમ
બે દિશાઓને પવિત્ર માની છે. આ વસ્તુને સમજાવતાં ચંદ્રકુશીન આચાર્યશ્રી અભયદેવ-

પ્રાચીન જિન-પ્રતિમાઓ

ઉપર્યુક્ત પાઠોમાં શાશ્વતી તથા અશાશ્વતી એમ બન્ને પ્રકારની જિન-પ્રતિમાઓનું નિરૂપણ છે. ૧૬ એટલે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે-શું પ્રાચીન કાળની અશાશ્વતી જિન-પ્રતિમાઓ અત્યારે હયાત છે ખરી !

આનો ઉત્તર નિઃસંકોચ રીતે આપી શકાય છે કે-હા.

જંબૂદ્વીપપ્રસાસિમાં ઔદારિક પુદ્ગલોનો સ્થિતિકાળ અઠાર કોડાકોડિ સાગરોપમથી અધિક ખતાવ્યો છે. એટલે પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય એમ માનવામાં કે' અતિશયોક્તિ નથી.

મહારાજ ભરત ચક્રવર્તિએ ભગવાન ઋષભદેવ વિગેરેના અગ્નિ-સંસ્કાર સ્થાનમાં ત્રણ સ્તૂપો કરાવ્યા (જંબૂદ્વીપ પ્રસાસિ, વ. ૨, સૂ ૩૩) પછી ત્યાં જ સિંહનિષઠા મન્દિર બનાવ્યું અને ચોવીશ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ ખેસારી (આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા-૪૩૫) ગણધર ગૌતમસ્વામીએ તેની યાત્રા કરી ૧૫૦૦ તાપસોને ભાગવતી દીક્ષા આપી હતી. (ઉત્ત૦, અ૦૧૦, નિર્યુક્તિ ગાથા ૨૮૪ થી ૩૦૬) આ સ્થાન અત્યારે હિમાચ્છા-હિત છે.

મહારાજ ભરત ચક્રવર્તિએ તે જ સમયે ત્યાં પોતાની મુદ્રિકાના માણિક્ય રત્નથી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ

સૂચિ લખે છે કે—આ બન્ને દિશાઓ તરફ મુખ રાખવાથી જિનમંદિરવાળી ભૂમિની સામે મુખ આવે છે. મતલબ કે આ બન્ને દિશાઓમાં અનેક જિનાલયો છે.

વ્યવહાર સૂત્રમાં આલોચણ માટે ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાઓને સ્વીકારી છે. અહીં પણ ટીકાકારે જિનમન્દિર અને જિનપ્રતિમાની અનુમુખ આલોચના સ્વીકારનો સ્વીકાર હોવાનું જણાવ્યું છે.

ઓધનિર્યુક્તિ-ભાષ્યની ૧૮૪મી ગાથામાં ઉત્તરપુસ્વાપૂજા એવો પાઠ છે. દ્રોણાચાર્ય સાક્ષ જણાવે છે કે ઉત્તરદિક્ પૂર્વ ચ કિલ લોકે દ્વે અપિ પૂજ્યે ॥ પૃષ્ઠ ૧૨૧ ॥

શ્રાવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં જાવંતિ ચેઈયાઈ નો પાઠ છે. ચૂણિકાર પણ આ પાઠના વિવરણમાં જિનચૈત્યોનું વર્ણન કરે છે.

આ દરેક પાઠો અહીંના જિનાલયોની અનેક વિધ સાખ પૂરે છે.

જ્ઞાતાસૂત્ર (૧-૨૧, પૃ ૩૯)માં ઈંદ્ર, ઇંદ્ર, યક્ષ, નાગ, નદી, ઝાડ તથા ઉદ્યાનના યાત્રા-મહોત્સવનો ઉલ્લેખ છે જ્યાં ચૈત્યની યાત્રા પણ દર્શાવી છે.

૧૬. મત્તી ૧ મંગલચેદ્ય ૨ નિરસકહં ૩ અનિરસકહં ૪ ચાવિ ૫

સાસયચેદ્ય ૫ પંચમ—મુવદ્દું જિણદરિંદેહિં ॥ ૬૫૪ ॥

ગિહિ જિણપહિમાપ, મત્તિચેદ્યં ૧ ઉત્તરંગધહિયમ્મિ ॥

જિણબિમ્બે મંગલચેદ્યંતિ ૨, સમયન્નુળો વિંતિ ॥ ૬૬૦ ॥

નિરસકહં જં ગચ્છસ્સ—સંતિયં ૩ તદિયરં અનિરસકહં ૪ ॥

સિદ્ધાયયણં ૫ ચ હમં, ચેદ્યપણગં વિણિવિદ્દું ॥ ૬૬૧ ॥

—સૈદ્ધાન્તિક શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ—વિરચિત—પ્રવચન સારોદ્ધાર, પૃષ્ઠ-૧૮૭

૧૯૯૨

જિનનંદિર

૩૨૯

ભરાવી હતી. જે પ્રતિમા હાલ કુલ્પાક (નીઝામ સ્ટેટ) માં વિદ્યમાન છે. અનેક જૈન જૈનેતરો તેને માણેકસ્વામી તરીકે માને છે, પૂજે છે. (તીર્થકલ્પ, ઉપદેશ સમ્પત્તિકા)

સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનના શાસનમાં કુબેરાદેવીએ સુપાર્શ્વનાથ ભગવાનનો સ્તૂપ (ચેરુ-રચના) બનાવ્યો હતો, જેનાં ખંડિયેરો તથા પ્રતિમાઓ કંકાલી-ટીલામાં(મથુરામાં)થી પ્રાપ્ત થયા છે.

ઘઈ ચૌવીશીમાં નવમા તીર્થંકર (દામોદર) કે સોળમા તીર્થંકર નમિનાથ (નમીશ્વર)ના શાસનમાં આપાદી શ્રાવકે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ત્રણ પ્રતિમાઓ ભરાવી હતી. જે હાલ ખંભાત, શંખેશ્વર (ગંધનપુર સ્ટેટ) તથા ચાંપ પાટણમાં બિરાજમાન છે.

(તીર્થકલ્પ, ઉપદેશસમ્પત્તિકા, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રવચનપરીક્ષા, ચાંપ-તીર્થનો શિલાલેખ વિગેરે).

કનક શેઠે પારસમણીથી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બનાવી, રાવણના સમયમાં તેનું બદ્દી (કેદાર)પાર્શ્વનાથ નામ પડ્યું, જે શંકરાચાર્યના સમયથી 'બદ્દીનારાયણ' તરીકે પ્રખ્યાત છે. યદ્યપિ તે તીર્થ હાલ જૈનેતરોના તાબામાં છે, પણ તે પ્રતિમા જૈન તીર્થંકરની જ છે. જૈન તથા સોનીને એ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની સમ્પત્ત મનાઈ છે.

રામ લક્ષ્મણના દાદા અબ્જયપાલે ભરાવેલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા અબ્જ (ઉના કાઠિયાવાડ)માં પ્રતિષ્ઠિત છે.

રાવણે ભરાવેલ રાવણ-પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા અલવરમાં હતી, હાલ તે મન્દિરનાં ખંડેરો ઉભાં છે.

રાવણના અમલદાર ખર-હૂષણે બનાવેલ પાર્શ્વનાથની પ્રાભાવિક પ્રતિમા સીરપુર (૭૦ આકોલા-વરાડ) માં વિદ્યમાન છે.

જગન્નાથપુરીમાં બિરાવલા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રાચીન છે જે તીર્થ શંકરાચાર્યના સમયથી જૈનેતરોના હાથમાં જવાથી પ્રતિમાને લાકડાનું ખોણું ચડાવી તેમાં ચાર હાથ બનાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ખોળાની અંદર તીર્થંકરની પ્રતિમા છે. જ્યાં જૈનોને જવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે. શ્રીવજ્રસ્વામીએ ખારવર્ષના દુકાળમાં સંઘને અહીં લાવી ત્યાંના ખૌદરાબને જૈન બનાવી જનસાચનની પ્રભાવના કરી હતી.

ઈ.સ. ૭૦૦ પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિની આદિનાથની મૂર્તિ નંદરાબ પાસેથી મહારાજ ખારવેલે પાછી મેળવી કલિંગમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, એમ ઈ.સ. ૭૦૦ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિમાં હાથી-ગુફામાં મહારાજ ખારવેલે ખોદાવેલ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

પાવાપુરીમાં નંદીવર્ધન રાબાએ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને જળમન્દિર બનાવ્યું હતું જે હાલ વિદ્યમાન છે. તેની પાયાની ઈંટો બે હજાર વર્ષ પહેલાંની ઈંટો સાથે સમાનતા ધરાવે છે. તેથી પુરાતત્ત્વવિદો પણ તેને પ્રાચીન માને છે.

લગવાનું મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૨૩મા વર્ષે શેઠ દેવચંદ્રે પાર્શ્વનાથ લગવાનુંની પ્રતિમા ભરાવી હતી જે ભદ્રેશ્વર (કચ્છ) માં મૂળનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હતી. છેલ્લા સૈકાઓમાં તે પ્રતિમા ભમતીની પાછળની દેવકુલિકા (દેરી) માં પધરાવેલ છે. જેનો શિલાલેખ ખરો-ખરીલીપીમાં ખોદેલ છે. જે હાલ ભૂજ (કચ્છ)માં લઈ જવામાં આવ્યો છે.

અજમેરના મ્યુઝિયમમાં વી૦ નિ૦ સં૦ ૮૪ માં ખનેલ જિન-પ્રતિમા છે જેની પર ખરોખરીલીપીમાં ઉત્ક્રીણું શિલાલેખ છે કે—

વિરયમગવત.....થ.....ચતુરાસિ
તિવ (સ).....કાયે સાલિમાલિનિ.....
રંનિવિઠમાક્ષિમિકે

(બોજાજી કૃત-લીપીમાળા)

આ મધ્યમિકા નગરી ચિત્તોડથી ૪ કોશ દૂર હતી. કોઈ આ સ્થાને જ ભીલસા હોવાનું માને છે.

રત્નપ્રભસૂરિએ એશિયામાં લગવાનું મહાવીર સ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. સેરિસા પાર્શ્વનાથ તથા ભીલડિયા પાર્શ્વનાથની પણ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.

મહાકાલે ઉજ્જૈનમાં પોતાના પિતા અને આચાર્ય આચાર્યસુહસ્તિના શિષ્ય સુનિ અવંતીસુકુમાલની ધ્યાન-

ભૂમિમાં મન્દિર બનાવી અવંતી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. જે સ્થાન આજ પણ તીર્થરૂપ છે.

પોસીના (ઈડર)માં પણ સંપ્રતિ રાજના સમયની પાર્શ્વનાથ લગવાનુંની પ્રતિમા છે.

ઈ૦સ૦ની પાંચમી સદીમાં રાજ શિવમુગેન્દ્રવર્માએ કાલવંગનું જિનાલય શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર-શ્રમણોને સમર્પ્યાનું દાન પત્ર છે

-(રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મુંબઈ પ્રાંચ જર્નલ-૩૪)

એક વાત યાદ રાખવી કે— શિલાલેખોની પ્રથા પછીના યુગની હોવાથી ઉપર દર્શાવેલ પ્રતિમાઓ કે મન્દિરોનાં શિલાલેખો મળી શકતા નથી, તે પણ પુરાતત્ત્વવિદો કબુલ કરે છે કે -શિલાલેખી સૃષ્ટિમાં આર્યાવર્તના સૌથી પ્રાચીન લેખો ભદ્રેશ્વરની મૂર્તિ, અજમેરની મૂર્તિ, મથુરાની મૂર્તિઓ તથા હાથીગુફાના છે.

-(આર્કિઓલોજીકલ સર્વે આફ ઈન્ડિયા, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૧૯૦૨-૦૩)

પ્રાચ્યતત્ત્વવિદો શું કહે છે?

ઉપરનાં આગમ પ્રમાણો જોયા પછી કોઈ પણ સહૃદયી વિદ્વાન 'જિનાગમોમાં મૂર્તિ-પૂજનું વિધાન નથી' એમ ન કહી શકે. ૧૭

૧૭ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયના આદિ આચાર્ય કૌડિન્ય (કુંદકુંદ) સ્વામી છે જેમણે દિગમ્બર સંપ્રદાયના પક્ષના મૌલિક ગ્રંથો બનાવ્યા છે, જે ગ્રંથો પૈકીના '૫૩પ્રાભુત'માં એક "ચૈત્ય-પ્રાભુત" બનાવી તેમાં જિનમન્દિર—જિનપ્રતિમાપૂજનું વિશદ વર્ણન કર્યું છે.

જિનસેનસૂરિકૃત આદિનાથ પુરાણ, જિનસેનસૂરિકૃત હરિવંશ પુરાણ, ગુણભદ્રકૃત મહાપુરાણ વિગેરે પ્રાચીન દિગમ્બર કથા-શાસ્ત્રમાં જિન-ચૈત્ય, જિનપ્રતિમા, પૂજાવિધિ,

આથી જ જૈન-દર્શનમાં જિન પ્રતિ-
માનું વિધાન પ્રાચીન નથી એમ
માનવાવાલા વિદ્વાનો પણ જૈનાગમોના
પાઠો અને પ્રાચ્ય પ્રમાણો દેખીને સાફ
સાફ કબુલાત આપે છે કે જિન-પ્રતિમા
એ પ્રાચીન છે અને આગમસિદ્ધ છે.

મથુરાના કંકાળીલીલાના
અભ્યાસીઓ, પૂરાતત્ત્વવેદી ડૉ. કૂરર
વિગેરે જણાવે છે કે—અહીં ઇસબની
છટ્ટી સદી પૂર્વનો ભગવાન સુપાર્શ્વ-
નાથનો સ્તૂપ છે. એટલે જૈનોમાં પ્રતિમા
-પૂજા એ પ્રાચીન કાળની પ્રથા છે.

ડૉ. હર્મન જેકોબીએ જૈનઆગમના
તલસ્પર્શી અભ્યાસના અભાવે અજમેરની
સલામાં જિન-પ્રતિમા-પૂજા માટે જાહેર
કર્ચું હતું કે—

“No distinct mention of the
worship of the idols of the Ti-
rthankaras seems to be made
in the Angas and Upangas + + +
I cannot enter into details of
the subject but if I am not
greatly mistaken I have some-
where expressed my opinion that
worship in temples is not an
original element of Jain religion”

પરંતુ તે જ વિદ્વાને જોધપુરમાં
શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય-
ધર્મસૂરિજી પાસે જૈનઆગમોમાં
ઉલ્લેખિત પ્રતિમા—પૂજના પાઠો વાંચી,
સરલતા પૂર્વક પોતાની અજ્ઞાનતાજન્ય
ભૂલનો સુધારો કર્યો છે. અને તેમણે
(ડૉ. હર્મન જેકોબીએ) જૈનસાહિત્ય
સમ્મેલન (જોધપુર) ના બીજા દિવસે
તા. ૪-૩-૧૯૧૪ ના વ્યાખ્યાનમાં
ડિઝિમ નાદ સાથે જાહેર કર્યું છે કે:—

“He pointed out to me the
passage in the Angas which re-
fer to the worship of the idols
of Tirthankaras and assisted me
in many more ways”

—(જૈનસાહિત્ય સમ્મેલન કાર્યવિવરણ,
વીર સં. ૨૪૪૨, સપ્ ૧૯૧૬ પત્ર-૨૭)

શોધખોળના અજોડ અભ્યાસી પ્રકાંડ
વિદ્વાન, સદ્ગત શ્રીમાન રાખાતદાસ
વન્દ્યોપાધ્યાય પોતાની દીર્ઘ વિચારણાને
અંતે જિન-પ્રતિમા-પૂજાવિધિ વિષે
અકાટ્ય દલીલો રજૂ કરે છે:—

“આજથી ૨૨૦૦ કે ૨૫૦૦ વર્ષ
પહેલાં જૈનો શું પૂજતા? શી રીતે
પૂજતા તેનો આપણે પત્તો મેળવવો

ચૈત્યવિરાધનાની આલોચણા, ચાર નિક્ષેપા, તીર્થ વિગેરેના સંખ્યાપ્તક પાઠો છે.

નાગસેન મુનિનું તત્ત્વાનુશાસન શ્લોક-૯૯, ૧૦૦ ૧૦૯, ૧૩૧, વિધાનંદિનું
પાત્રકેસરિસ્તોત્ર શ્લોક-૪૮, કાશ્યાસંઘીય ઢાઢસી ગાથા ૧૨, ૧૩, ભંડુદ્રવંદિનો નાંતિસાર
શ્લોક ૧૪, ૪૯, વિગેરેમાં પણ જિન-પ્રતિમાનાં નિદર્શનો છે.

દિગમ્બર પ્રતિક્રમણમાં નંદીશ્વર-મકિત. ચૈત્ય-મકિત, કલ્યાણ-આલોચના શ્લોક
૨૫ વિગેરે આવશ્યક-વિધેય પાઠો છે.

સ્થાનકમાર્ગો મતના સાધુઓએ જ નહીં કિન્તુ દેટલાક પૂજ્યોએ પોતાની મૂર્તિ
(હાથી-ફેટા)આ બનાવેલ છે. અને તેમના અનુયાયીઓ એ મૂર્તિઓને માને છે-પૂજે છે.

જોઈએ. ઈ.સ. પૂર્વે બસો-ત્રણસો વર્ષ ઉપર, ઉત્તર ભારતના જૈનો મૂર્તિપૂજા કરતા અને મથુરા, કૌશાંબી વિગેરે પ્રાચીન નગરોમાંથી એવી પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ પણ મળી આવી છે.

“અદલાખાદના ઐતિહાસિક ડોક્ટર વામનદાસ ખસુને ત્યાં એક સંગ્રહશાળામાં કેટલાક પુરાણા અવશેષો છે. તેમાં એક અતિ પ્રાચીન પટ છે. કૌશાંબીના ખંડેરમાંથી એ મળી આવ્યો છે. વીસ વર્ષની વાત ઉપર મેં એ જૈન-પટ જોયો છે. તે સમ્બંધી થોડું વિવેચન પણ મેં લખ્યું હતું.

પટની એક આબુ લખ્યું છે —

(૧) સિદ્ધમ્ રાજો શિવમિત્રસ્ય સંપ્રછેરે
૧૦,૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ રવ માહ-
ાકય.....

(૨) ધવિરેસ બલદાસસ નિવર્તન શઃ
.....શિવનન્દિ સ ઝંનેવાસિસ.....

(૩) શિવપાલિતાન ણાયપટો થાપયતિ
અરહત પૂજાયે ।

“જે જે રથજેથી આવા આર્ય-પટ અથવા આર્યાપટ મળી આવ્યા છે તે તે રથજો ભારતવર્ષનાં અતિ પ્રાચીન કેન્દ્ર સ્થાનો હતાં. શિલાલેખથી પણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે એ રથજો ઈસુના જન્મ કાળ સુધી જૈનોનાં મુખ્ય તીર્થ-સ્થાન અથવા કેન્દ્ર-સ્થાન રહ્યાં હતાં. ભાગલપુર અથવા અંપા, પાવાપુરી અથવા અપાપાપુરી, સમ્મેતશિખર અથવા પાર્શ્વનાથ પહાડ, પ્રાચીન રાજગૃહ અથવા

ગિરિવજ્ર : એ સર્વ પ્રાચીન જૈન-તીર્થો છે. તે ઉપરાંત મધ્ય દેશ અથવા યુક્ત દેશનું શૌરસેનની રાજધાનીવાળું શહેર મથુરા, પ્રાચીન વત્સ દેશની રાજધાનીવાળું શહેર કૌશામ્બી અથવા કોસમ, પ્રાચીન પંચાલનું રાજધાનીવાળું શહેર અહિછવા અથવા તો ખરેલી પાસેનું રાજનગર, આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં એ બધા સુવિખ્યાત છે. આ ત્રણ સ્થાનોમાં જે જૈન અવશેષો મળી આવ્યા છે....

“જુના સમયમાં ખૌદોની જેમ જૈનોમાં પણ “સ્તૂપ” તથા “સાધુ-ઓની ભસ્મરક્ષા” હશે. પણ પાછળથી જૈનધર્મમાં પરિવર્તન થયું અને સ્તૂપ-પૂજા તથા સાધુઓની ભસ્મની પૂજા નીકળી ગઈ હોય. ખૌદોની અંદર જ રહી ગઈ.

“જૈનધર્મની પ્રાચીનતમ મૂર્તિઓનો એક યુગ ઘણું કરીને મૌર્ય સામ્રાજ્યના લોપ સાથે પૂનો થયો હોય અને તે પછી તરત જ ખીજો યુગ શરુ થયો હોય એમ બને. કુશાન સમ્રાટના રાજ્ય અમલ વખતે જૈનમૂર્તિઓનો નવો યુગ બેઠો. એ સમ્રાટોએ ચોવીશ તીર્થકરોની મૂર્તિઓ પ્રમાણુ પુરઃપર તૈયાર કરાવવા માંડી.

‘સાધારણ રીતે ચાર મત્સ્ય પૂજના કેન્દ્ર રથજે એક જોખાકાર સ્થાનને વિષે એક બેઠા ઘાટની જૈનમૂર્તિ હોય છે. ઇં સં ના આરંભ પૂર્વે બસો વર્ષ ઉપર સિંહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીગોત્રીય માતાના સંતાન

સિંહનાદિકે મથુરામાં જે આચાગપટની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તેમાં ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થા જેવામાં આવે છે + + + બાકીના ચાર ખૂણામાં એક વૃત્ત અને તેની આબુખાબુ ચાર જોડાએક મત્સ્ય પૂરછ છે. મધ્યસ્થ વૃત્ત [વર્તુળ] માં પદ્માસનને વિષે ધ્યાનકુદ્રાવાળી બેઠાઘાટની જિનમૂર્તિ છે.

— V. A. Smith. The Jainee Stupa & other antiquities of Mathura Page 15, Plate VII)

“પ્રાચીન જૈનધર્મમાં બૌદ્ધની જેમ સ્તૂપની પણ પૂજા થતી હતી”

—શ્રીઆત્માનંદપ્રકાશ, પુ.૩૨, અંક ૯.

ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, શ્રીમાત્ જિનવિજયજીને તા.૮-૨-૧૭ના પત્રમાં જણાવે છે કે—

“આરવેલના લેખના એક મહત્ત્વ ધરાવતા ભાગ ઉપર આપનું લક્ષ ન ગયું હોય તો હું તે તરફ દોરવા રબ્બ લેજ છૂ. એમાં એક ઠેકાણે રાજગુહમાંથી ઋષભદેવ ભાગવાનની મૂર્તિ નંદ રાજ ઉપાડી ગયાનું લખ્યું છે, આથી ઈસ્વીસન પૂર્વ ચોથા સૈકામાં મૂર્તિ-પૂજા જૈનોમાં પ્રચલિત હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ બાબતને પુષ્યમિત્રના ઇતિહાસ સાથે પ્રત્યક્ષ સમ્બંધ ન હોવાથી મેં તે લક્ષ ખેંચાય તેવી રીતે નોંધી નથી”

—(પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ ભાગ ૧ ઉપોદ્ઘાત પૃષ્ઠ-૩૮)

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસજ્ઞ શ્રીમાત્ જિનવિજયજી નિર્ણયિત સત્ય બાહેર કરે છે કે—“હું ધારું છું કે આ (મૂર્તિ-પૂજાના)

વિષયમાં આના કરતાં વધારે સબળ પ્રમાણ કોઈ હોઇ શકે નહીં, અને તે માંગવાની કોઈ ઘૃષ્ટતા પણ કરે નહિં. મૂર્તિ-પૂજા માનવી કે ન માનવી એ એક જુદી બાબત છે અને તેનો સમ્બંધ તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે વિશેષ છે, પરંતુ અમુક સમય પહેલાં જૈનોમાં મૂર્તિ-પૂજા હતી કે ન હતી, એ ઐતિહાસિક પ્રશ્નનું તો નિરાકરણ આ લેખથી એકદમ થઈ બંધ છે”

—(પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ, ભાગ ૧ ઉપોદ્ઘાત પૃષ્ઠ-૩૮)

પુરાતત્ત્વવિદોના મત પ્રમાણે જિન-પ્રતિમા-પૂજા પ્રાચીન છે એટલે જ સ્થાનકમાર્ગી સાધુ હર્ષચંદ્રજી વિચાર-નિરીક્ષણમાં નિર્ણય આપે છે કે—

“જિન પ્રતિમાઓ માટે સિદ્ધાયતનો.....છે.”

“દેવલોકમાં પણ પ્રતિમાઓ છે. આ સર્વ પ્રતિમાઓ દેવલોકની જેમ શાશ્વત કે સ્થાયી છે.”

“પ્રતિમા તરફ કેવા માનથી, સભ્યતાથી અને વિવેકથી તેઓ વર્તે છે.”

“જિનપ્રતિમા, જિનદાદા વિગેરે પ્રત્યે દેવો બહુ માનથી વર્તે છે.”

“દ્રૌપદી સ્વયંવર મંડપમાં જતાં પહેલાં જિન-પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે એ વાર્તા છે”

“અન્ય તીર્થિકે ગ્રહણ કરેલાં અહંન્ત એત્યોને વાંદવાં પૂજવાં નહિ, એમ સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરતાં આનંદ શ્રાવક કહે છે.”

—(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિચાર નિરીક્ષણ, પૃષ્ઠ-૧૪, ૧૫, ૧૬)

સ્થાનકમાર્ગી સાધુ સોભાગ્યચંદ્રજી ઉદ્દેશં સંતબાળ પણ જિનેન્દ્ર-પ્રતિમાને આડકતરી રીતે સ્વીકાર કરે છે કે:—

“હું મૂર્તિપૂજનો જ નિષેધ કરું છું એમ માની લેવાનું કાંઈક કારણ નથી, મૂર્તિપૂજા જેને ઈષ્ટ લાગતી હો તેને હું અટકાવું નહિ, કારણ કે જઈન દરશનને હું અનેકાંત દરશન તરીકે ઓળખું છું”

—(“મુંબઈ સમાચાર,”

તા. ૨૧-૧૨-૧૯૩૫, શનિવાર)

ઉપસંહાર

વાચક સ્વયં સમજી શકયા હશે કે -જિનમંદિર-જિનપ્રતિમા સ્વયંસિદ્ધ છે

તે વાતને જૈન આગમો અને પ્રાચ્ય વિદ્યાના સંશોધકોને સોચે સો ટકા સહકાર છે.

આ ઉપરાંત જિન-આગમોમાં જિન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ લઘુ પૂજા પાઠ, સ્તૂપ, જિનેન્દ્ર-દાઢા, સ્થાપના નિક્ષેપો, પૂજા વિધિ, તીર્થયાત્રા, અષ્ટાન્હિક મહોત્સવ વિગેરે સખંધી અનેક વિધ પાઠો છે જે બાળતો પ્રસંગે વિચારીશું.

અંતે શ્રીલદ્રમહુ સ્વામીજીના શબ્દોમાં એક જ કામના કરીએ કે—
“એ જિનવરેન્દ્રની ભક્તિથી દરેકને આરોગ્ય, બોધિતાલ અને સમાધીભરણી પ્રાપ્તિ થાઓ”

(સમાપ્ત)

—:—

[“ પ્રચીન મૂર્તિઓ ”નું અનુસંધાન]

યોગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનુષ્યને જે ઉંચે ચઢવું હોય તો, તે તે કક્ષાએ મૂર્તિની જરૂર રહે છે જ. સંસ્કૃત સાહિત્યના ગણીતા નવ રસ પ્રમાણે જે શાંત મૂર્તિની ઉપાસના કરવામાં આવે તો યોગદ્વારા આપણામાં શાંતરસ પેદા થાય છે અને તેથી આપણો આત્મા ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રચાર્યજીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ કે ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણેના કર્મસુ કાશલં રૂપ યોગને અને સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને સારો જેવો સંબંધ છે. અને તેથી જ નીતિકારોને કહેવું પડ્યું છે કે “ સાહિત્યવંમોતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિગ્રાહીનઃ ” એટલે કે સાહિત્ય, સંગીત અને કલા વગરનું જીવન પશું જેવું જીવન છે. એટલે કે એના અભાવમાં માણસ અશુભ યોગના કારણે પાશવિક પ્રવૃત્તિવાળો બની જાય છે. એટલે આત્મિક દષ્ટિએ પણ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનું સ્થાન બહુ જ ઉંચું આવે છે. વળી મૂર્તિ કે ચિત્ર એ એના વિશિષ્ટ અંગરૂપ જ છે અને તેથી જ મૂર્તિની ઉપાસના દ્વારા માનવી પોતાના આત્માની ઉન્નતિના માર્ગે વિચરે એ આશયથી સુદ્ધરના ભૂતકાળના લોકોએ પણ મૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી હશે કે જેના અવશેષો, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે, અત્યારે પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

આશા છે કે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરનારા મહાનુભાવો આથી સાચી વસ્તુ સમજીને લોકોને તે માર્ગે પ્રેરશે

પ્રાચીન મૂર્તિઓ

લંખક:—
શ્રીચુત રત્નીકાલ લીખાલાઈ

ધાર્મિક દષ્ટિએ મૂર્તિપૂજનની ચર્ચા નહિ કરતાં, જે ઐતિહાસિક પુરાવા મળે છે તેથી મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા કાષ્ટિટ પહેલાં પણ હતી તે, નીચેના દાખલાઓ ઉપરથી, સાબીત થાય છે:—

૧. ફરટ્ ડીનેસ્ટીના એક ઇજીપ્શન રાજાની મૂર્તિ, હાથી દાંત ઉપર કાતરેલી, મળે છે કે જે કાષ્ટિટ પહેલાં ૩૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે કાતરવામાં આવી હતી અને તેના અવશેષો અત્યારે ઓટીશ મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલ છે. આ રાજા ઇજીપ્તના આખાઈડાઈનો રાજા હતો.

૨. નિમુદ્રમાંથી હાથીદાંત ઉપર કાતરેલા અને ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ ખતાવતાં ધણા અવશેષો મળે છે, જે કાષ્ટિટ પહેલાંના નવમાથી સાતમા સૈકા સુધીના હોવાનું મનાય છે. અને તે ઓટીશ મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલ છે.

૩. એક તતના લીલા રંગના પત્થર જેને અંગ્રેજીમાં Jade કહે છે તેના ઉપર કાતરેલ શેષનાગની આકૃતિવાળો પત્થર તેમ જ ખીગ કટલાક અવશેષો મીકગોના નેચરલ હીસ્ટરીના શીલ્ડ મ્યુઝીયમમાં મળે છે. કાષ્ટિટ પહેલા ૧૧૨૨-૫૫ ના હોવાનું મનાય છે.

૪. ઇન્ડીયા ઓશીસે જેનો ફેટો પાડેલ છે અને જે કાષ્ટિટ પહેલાં આઠમા નવમા સૈકાની હોવાનું મનાય છે તે, શંકર અને પાર્વતીના લક્ષ્મી પૌરાણિક કથા પ્રમાણે કાતરેલ ચિત્રના અવશેષો એલીફન્ટાની ગુફામાં આજે પણ જોવામાં આવે છે.

૫. અજન્ટા અને ઇલોરાની ગુફાઓમાં દ્રાવીડ અને જૈન કળાથી જાણીતી, શુદ્ધ અને હિંદુ સંસ્કૃતિવાળાં મંદિરો મળી આવે છે.

૬. રંગુનમાં પેગોડાનો સ્તૂપ ૩૫૦ શીટ ઉંચો મળી આવ્યો છે.

૭. આલીમ્પીયાના હીરામંદિરના અવશેષો મળી આવે છે કે જે કાષ્ટિટ પહેલાંની ૧૦ કે ૭મી સદીના હોવાનું ગણાય છે.

૮. મોટા ધર્મગુરુ તરીકે મનાતા આમેનનું એનાઈટના પત્થરમાંથી કાતરેલું બાવલું અત્યારે ઓટીશ મ્યુઝીયમમાં રાખવામાં આવેલ છે. આ બાવલું ત્રણ ફુટ ઉંચું છે અને કાષ્ટિટના પહેલાં ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું મનાય છે.

૯. ઐતિહાસિક ડોક્ટર ઇમોટેપનું બાવલું, જે અત્યારે ઓટીશ મ્યુઝીયમમાં છે તે કાષ્ટિટ પહેલાં ૨૬૦૦ વર્ષ પહેલાંનું મનાય છે.

૧૦. કાષ્ટિટ પહેલાંના ૨૩૫-૨૫૭ વર્ષ પહેલાંના એડફુના જુના ઇજીપ્તના મંદિર ઉપરથી ઇજીપ્તની જુની કારીગરીનો ખ્યાલ આવે છે.

જગતની પ્રજાઓ કાષ્ટિટ પહેલાં મૂર્તિપૂજા કરતી હતી એ આથી સિદ્ધ થાય છે. મૂર્તિપૂજાનો સંબંધ યોગદ્વારા માનસિક શક્તિ ખીલવવાનો હતો એમ મારું નમ્ન માનવું છે.

[જુઓ જોડેનું ૩૩૪મું પાનું]

“જૈનદર્શન”ના લેખક શ્રીયુત વીરેન્દ્રકુમારને:—

૧. પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી મહારાજના “દિગંબરોની ઉત્પત્તિ” શીર્ષક લેખ હજારો વર્ષ પૂર્વે રચાયેલ અંધોના સારરૂપ છે. “સમીક્ષા” સાથે એનો સીધો સંબંધ નથી, છતાં માનવો હોય તો કોઈ રોકી શકે નહિ.

૨. અમારા પત્રમાં કટુતા વિગેરેને સ્થાન આપ્યું નથી, જે કે “સમીક્ષા”ના પ્રતિવાદ તરીકે તેમ થાય તેમાં શંસય નથી.

૩. પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી તે જ છે કે જેઓએ શ્રી કેશરીયાજી તીર્થ કે જે અસલથી શ્વેતાંબરોનું છે તેમ જ તેમની જ માલીકી અને કબજાવાળું છે, તેમાં ધ્વજનદંડ ચઢાવવાની પ્રમથુયોગ્ય ક્રિયા કરી હતી, અને જેમાં દિગંબરોએ, પોતાની હંમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે, દગો મચાવ્યો હતો અને નાસભાગ કરતાં ચાર દિગંબરો ચગદાઈ ગયા હતા. “કેશરિયા હત્યાકાંડ” શબ્દ તે લેખકની ઇર્ષ્યાદેષ વિગેરેની લાગણીને જ આભારી છે.

૪. ગુજરાતી લોકમાં શ્વેતાંબર લોકોની સુચ અને વિવેકવાળી વધારે સંખ્યા હોવાથી તમારે તેનું હિન્દી કરાવી સમજી લેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.

૫. પરમપૂજ્ય ઉપાધ્યાય મહારાજ શ્રી લાવણ્યવિજયજી (આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયલાવણ્યસૂરિજી) મહારાજના લેખોનું તત્ત્વ શ્વેતાંબર આગમોનું જિનોક્તપણું સાબીત કરવા માટે છે એ જે સમગ્રયું હોત તો “નવોદક” જેવી દિશા લેવી પડત નહિ.

૬. પરમપૂજ્ય મુનિ મહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજનો લેખ જે અશોભર વિચારોનો હોત તો માત્ર “પ્રતિજ્ઞારૂપ જ વાક્યો છે”, એમ લખવાની જરૂર ન રહેત.

૭. “આગમ પુત્ર્યે લિહિવો” જેવાં “પુસ્તકમાં આગમો લખાયાં” એવા ચોક્કષા અર્થવાળા વાક્યમાં પણ કદાચહને આધીન થઈ રચનાકાળ ગણી લીધો. આવી હિમાલય જેવી ભૂલની આવૃત્તિ લેખક મહાશય સ્વપ્ને પણ હવે નહિ કરે એમ ઇચ્છવું સ્થાનસર જ છે.

—ત્રી

સરસ્વતી—પૂજા અને જૈનો

લેખક—શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ
(આર્કિયોલોજિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ, વડોદરા)

(આઠમા અંકથી આણુ)

ભાષાનાં સરસ્વતી સ્તોત્રો

(૨) ॥ શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ ॥

સરસ વચન સારદા મન આંણી, ઝંકારધૂર પહિલો ભાંણી;
આલસ અલગો દૂરે છાંડી, ત્રિશલા નંદન આદિ માંડી.
સરસતિ સરસ વચન હું માણું, તાહરો કવિત કરી પાચે લાણું;
તુઝ ગુણ માંડી તું ગુણ બાંણી, બક્ષ(?)રને માંડી તું ભાંણી.
હરખે ધ્યાન ધરી પરલાતે, સુહિણે વાચા દીધી રાતે;
તવ મન માંચો ચિંતા ચૂકી, પાચે લાણુ આલસ મૂંકી.
તાહરા ગુણ કુણ પુરા કહસ્યે, તુઝ તુઠે મુઝ મન ગહ ગહસ્યે;
બાલુડો જે બોલે કાલો, તે માતાને લાગે વાલો.
તું ગયગમની ચંદા વરણી, કટિ તટિ લંકી સીચ વહેં;
અંગુલ સુરંગી રૂપ અનોપમ, તાહરા ઘણું વખાંણી કુંણ કહેં.
તું અસુર સવારી જેહને સુહિણે, આવી પરતિખ વાત કહેં;
તિણ વાતે ત્રાહું બચે નાહું, તાહરા બાંણપણું બગિ કેમ રહે.
તું સક્તિ રૂપ માડી નવિ સલકે, ચાગર છત્રી શીર ઉપરી ઝલકે;
ઝિગ સિગ ઝિગસિગ જ્યોતિ વિરાજે, તાહરાં કવિત કર્યાં તે છાજે.
દંત પંતની માંડી આલી, બાણે બેઠી હીરા ટોલી;
જિહાં બાંણુ અમીની ઘોલી, તિલક કરું કસ્તુરી ઘોલી.
કાંને કુંડલ ઝાક ઝમાલા, રાખડીચે ઝોપે તે બાલા;
હંસાસણુ સોહે સુવિસાલા, મુક્તાફલની કીધી જપમાલા.
નક કુલી નાકે તે રુડી, કર ખટકે સોનાની સુડી;
દક્ષિણ ફાલી અંગ વિરાજે, જં જં બોલે તં તં છાજે.
તાહરી વેણી વાસગ રહીયો, તે પાતાલે બાંધને વસીયો;
રવિ શશિ મંડલ તાહરો બાંણું, તાહરો તેજ તણો ન ખમાણું.
રમતિ કિંડા કરતી આલી. ધ્યાન ધરે પદ્માસણુવાલી;
પાચે ઝાંઝર ધુધર ઘમકે, દેવર કુસુમ પહિર્યાં તે મહકે.
કંચુણુ કસે સગે નવરંગી, ગૌર વર્ણુ જિમ સોહે ગંગી.
તું પ્રહ્લ સરૂપી પુસ્તક વાચે, ગગન ફીરે તું ધરા ભમધ;

તું હાથ કમંડલ વીણ વજવાઈ, રાગ અલાપઈ રંગ રમઈ.
 જે ઠોઠી મૂરખ કાંઈ ન લહતા, તુઝ નામાક્ષર ધ્યાન ધરઈ;
 જે વડા કવીશ્વર કલિયુગ માહિં, ખડી ઉછાલી કવિત કરઈ.
 તું વીર ભવન છઈ પાછલિ દેહરી, ભમતી આગઈ દેતી ફેરી,
 હું બાંણુ તું ઉભી હેરી, તું અઝારી^૧ નવે નવેરી.
 હેમાચારજને તું પણિ તુઠી, કાલદાસનઈ તુંહી જ તુઠી.
 અનભૂતિ સન્યાસી લાધી, મુનિ લાવન્યસમય તું સાધી;
 વૃદ્ધિવાહ ઠોકર પણિ આવી, કુમારપાલ મુખ તુંહી જ ભાવી;
 મૂરખ ચટને કીયો તમાસો, બખ્ખલટસૂરિ મુખ વાસો.
 અભયદેવનઈ સુહિણુઈ રાતઈ, મિલીયાગર બાણી પરભાતઈ;
 વર્ધમાનસૂરિ વર સિધો, સૂર જિનેસરનઈ વર દીધો.
 રાજા ભોજ ભલી ભમાડી, સુરનર વિદ્યાધર રમાડી:
 તેજ રૂપ ચાલઈ ચમકંતી, મહિચલ દીસે તુંહી ભમંતી.
 તાહરી લીલા કોઈ ન પામઈ, તું ત્રિભુવન એકેલી ચાલઈ;
 મુતા કવિનઈ તુંહી જગાવઈ, મંત્રાક્ષર પણિ તુંહી દિખાવઈ.
 કાંમરૂપ તું કાલીદેવી, આગઈ દેવ ઘણાં તું સેવી;
 ત્રણિ રૂપ ધરંઈ તું બ્રહ્માંણી, આદિ ભવાની તું જગિ બાંણી.
 બ્રહ્મમુતા તું બ્રહ્મ વખાંણી, તું જગદંબા તું ગુણ ખાંણી;
 જવાલામુખી તું જોગણિ બાંણી, તું ભૈરવ તું ત્રિપુરા બાલી.
 અલવેલી બિભી તું અંગવાલી, નાટક છંદ વખવે તાલી;
 છખન કોડિ ચામુંડા આઈ, નગરકોટિ તું મહમાઈ.
 સાસણુદેવી તું સુખદાઈ, તું અંબા તું અંબાઈ;
 તું શ્રીમાતા તું સુખદાઈ, તું ભારથી તું ભગવતી.
 આદિ કુમારી તું ગુણસતી, તું વારાહી તુંહિજ ચંડી;
 આદિ બ્રહ્મા પણુ તુંહિજ મંડી,
 લિખમી નંઈ સિર તુંહિ જ માલઈ, તુઝપણિ નાંણુ કુણુ નવિ ચાલઈ.
 હરિહર બંબ અવર જે કોઈ તાહરી સેવ કરે સહુ કોઈ.
 દેશ દેશાંતર કાંઈ ભમીજઈ, અડસઠ તીરથના ફલ નમીજઈ.
 મનવંછિત દાતા મતવાલી, સેવક સાર કરે સંભાલી:
 ઘણું કિમું કહું વાલી વાલી, વાંકી વેલા તું રખવાલી.
 તું બાલકની આચર રાણી, સિલાઝી બાંણી ઘણીયાંણી;
 તું ચપલા તું ચારણુ દેવી, ખોડિયારી [વસહથસમેલી. [નુઓ જોડેનું પાતું]

૧. પીંડવાલા રોશનથી દોહ માઈલ દૂર.

દિગંબરોની ઉત્પત્તિ

લેખક
આચાર્ય મહારાજ
શ્રીમત્ સાગરાનન્દસૂરિજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

કાંબલીના અભાવે દયાનો હાસ

રસ્તામાં જતાં આકસ્મિક વૃષ્ટિ ન થાય એવું કોઈથી પણ કહી શકાય નહિ, તો સ્થાંડિલ, ગોચરી વિગેરેને માટે ચોમાસામાં બહાર ગયા પછી આકસ્મિક વૃષ્ટિના સંયોગે કામળી આદિ ઉપકરણ નહિ રાખનારને જરૂર અપ્-કાયની હિંસા વેઠવી જ પડે.

પાત્રના અભાવે એષણાસમિતિનો

અભાવ

મુહપત્તિ અને કામળી આદિના

અભાવે જેમ ભાષાસમિતિ અને જીવની દયા પાળી શકાય નહિ, તેવી જ રીતે એષણાસમિતિને અંગે ઉપકરણ નહિ રાખનારને જીવની વિરાધના અને સાધુપણાની ખામી કબુલ કરવી જ પડે. પ્રથમ તો ઉપકરણ નહિ રાખનારને એષણા એટલે ગવેષણા કરવાનો સંભવ જ નથી, કેમકે ઉપ-કરણ ન રાખે તેવાઓને અસાતપણે ભિક્ષાવૃત્તિ કરવાનું બને જ નહિ, કારણ કે એક પણ સાધુની આખી ભિક્ષા

[“ સરસ્વતી પૂજા અને જૈનો ” નું અનુસંધાન]

વાંણી વર માણું વરદાઈ, તું આવડિયાં તું વડી માઈ;
તું દેવલ તું ભલી આઈ, વિછડિયાં તુંહી સખાઈ.
દેવી તું પરતિખ મેં દીઠી, હું બાણું તું મુજને તુઠી;
પરતિખ વાત કરે તું જૈઠી, તું મુજ મુખ લીંતર પૈઠી.
છલ વિંતર તુજ નામઈ નાસઈ, ભૈરવ ઠાઈણ અલગા નાસઈ;
વિષય રોગ યક્ષ યોગણિ ભાજઈ, તું સખલી સખલાંસું ગાજઈ.
કવિતા કોડિ ગમઈ [કરે] જો કોઈ, તાહરો પાર ન પામે કોઈ;
આદિ બઈઠી સંભુ સોહઈ, તું દીઠી સારઈ જગિ મોહઈ.

કલશ

સલલિત સર સાકરસમી, અધિક અનોપમ જાણિ;
વિનયકુશલ પંડિત તણી, કરિ સેવ મૈ લાધી વાણ.
કવિ શાંતિકુશલ જીલટધરી, નિજ હીયડે આંણી;
કર્યો છંદ મન ઉગતિ, ઝંકાર સમરી સારદા વખાંણી.
તવ જોલી સારદાજીરો છંદ કીધો, ભલી ભગતિ વાચા માહરી વર કીધો;
તો તુઠી વર દીધો તું સિલ કરી જે, આસા ફલસ્યઈ તાહરી વાચા ફલસેં માહરી.
(અપૂર્ણ)

ગૃહસ્થ મનુષ્ય ત્યારે જ દઈ શકે જ્યારે સાધુને ઉદ્દેશીને જ ખુદ આહારપાણી બનાવેલાં હોય, એટલે અકારિત અને અઅંકલિપત એવા આહારનું ગ્રહણ, જે હિંસાની ત્રિવિધ ત્રિવિધ વિરતિ હોવાને લીધે રાખવું જોઈએ તે, ઉપકરણના અભાવવાળો રાખી શકે જ નહિ.

**પાત્રવિનાનો માધુ પચૈણો થાય
પણ ભિક્ષુક ન ગણાય**

વળી જૈનશાસ્ત્રની રીતિએ ઉછ-વૃત્તિ કે સામાન્ય દોષોની રીતિએ માધુ-કરીવૃત્તિ જે સાધુઓને માટે જરૂરી ગણાઈ છે તે પાત્રાદિક ઉપકરણો નહિ રાખનારને સંભવી શકે જ નહિ. તત્ત્વથી કહીએ તો પાત્રાદિક ઉપકરણ વિનાના સાધુઓ ભિક્ષુક તરીકે જ કહી શકાય નહિ, પણ ખરેખર તો તેઓ મહેમાન તરીકે જ કહી શકાય.

પાત્રના અભાવે કાચું જ પાણી

વળી પત્રાદિક ઉપકરણો નહિ રાખવાને લીધે અચિત્ત જલનું ગ્રહણ પણ દિગંબરોથી થઈ શકતું નથી અને તેથી ત્રણ ઉકાળાથી પાણી અચિત્ત થાય એ વાતને તેઓ સ્વપ્ને પણ સંભારી શકતા નથી. દિગંબરોને એટલા માટે તો અચિત્ત જલનું જ પાન કરવું પડે-
**અચિત્ત જલને પીવાથી છકાયની
ઘાતકતા**

-અને જો તેઓ અચિત્ત જલનું પાન કરનારા અને તો કેવળ પાત્રના અભાવને લીધે જ છએ કાયની હિંસા કરવાવાળા ચોકસ ઠરે, કેમકે જ્યાં અપકાયના જીવો

હોય છે ત્યાં વનસ્પતિના જીવો જરૂર હોય છે અને જ્યાં વનસ્પતિના જીવો હોય ત્યાં વાઉકાયના જીવો પણ સાથે જ હોય, અને વાઉકાયની સાથે તેઉકાય નિયમિત જ રહેલો છે અને તે અપકાયના દિકની સાથે સ્નિગ્ધતાને લીધે સચિત્ત પૃથ્વીની રજનું જોડાવું અને તેને લીધે ત્રસકાયનું હોવું કેઈ પણ પ્રકારે અસંભવિત કહી શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ત સ્પષ્ટ થાય છે કે પાત્રના અભાવે દિગંબરોને સચિત્ત જલનું પાન કરવું પડે અને તેથી છએ કાયના કૂડામાં પડીને સાધુતાની શૂન્યતા જ મેળવવી પડે.

**અચિત્ત પાણીની નિંદા કરવાની
જરૂર કેમ પડી?**

એટલું જ નહિ પણ કેટલાક દિગંબરોને તો મતના આગ્રહને લીધે અચિત્ત પાણીની નિંદા કરી સમ્યક્દર્શનના માર્ગથી પણ ભ્રષ્ટ થવું પડે. કેટલાક દિગંબરો તો માત્ર ઉબ્ણ સ્પર્શ થવાથી જ જલનું અચિત્તપણું માનવા તૈયાર થાય છે, પણ તેઓએ સામાન્ય દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કર્યો નહિ કે પાણીનો સ્વભાવ છે કે જેમ જેમ નીચેનું પાણી ઉતું થાય તેમ તેમ તે હલકું થઈ ઉપર આવે અને ઉતું નહિ થયેલું પાણી નીચે બંધ અને અધું પાણી સરખી રીતે ઉતું થાય ત્યારે ઉકાળા શરૂ થાય. તો ઉકાળા વગરનું પાણી સર્વથા અચિત્ત થયું છે એમ માનવા તૈયાર થવું તે જલના સ્પૂલ સ્વભાવને પણ નહિ બાલુવાવાળાનું જ કામ છે

૧૯૯૨

દિગંબરોની ઉત્પત્તિ

૩૪૧

નગ્નપણાને લીધે એક ઘરના

ભોજનની પડેલી જરૂર

સંભવિત છે કે દિગંબરોને જેમ ઉપકરણના અભાવને લીધે અનેક ઘરોમાંથી માધુકરી વૃત્તિથી આહાર ગ્રહણ કરવાનું નહિ થતાં એક ઘરે જ ખાવાવાળા થઈને ઈંદ્રિનાગ તાપસની પેઠે અનેકપિંડિક બની એકાન્નભોક્તા થવું પડે છે, તેવી રીતે નગ્નપણું હોવાને લીધે પણ ઘણે ઘરે જવામાં ઘૂણા-પાત્રપણું બનતું હોય અને તેને લીધે પણ એક જ ઘરે ખાવાનું રાખેલું હશે.

દિગંબર સિદ્ધાંતે ચોથી સમિતિનો ચૂરો

જેવી રીતે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઈર્ષ્યા, ભાષા અને એષણાસમિતિ અને તેને લગતાં મહામતો તકી શકતાં કે સંભવી શકતાં નથી, તેવી રીતે આદાન-નિક્ષેપસમિતિ અને પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિની તો દિશા પણ ઉપકરણના અભાવવાળાઓને સંભવવી મુશ્કેલ છે. વાચકો સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે આદાનનિક્ષેપસમિતિનો એ અર્થ છે કે કોઈ પણ ચીજ લેવી ત્યારે ચક્ષુથી પ્રત્યુપેક્ષણ કરીને પછી રજોહરણાદિથી પ્રમાર્જન કરીને લેવી, તેમ જ કોઈ પણ વસ્તુ મેલવી હોય ત્યારે જે જગ્યાએ તે ચીજ મેલવી હોય તે જગ્યાનું ચક્ષુથી પ્રત્યુપેક્ષણ કરી, મૂકવાની ચીજનું પણ પ્રત્યુપેક્ષણ કરી, તે ચોગ્ય જગ્યાએ મેલવામાં આવે તેનું નામ આદાન-નિક્ષેપસમિતિ કહેવાય છે. આ આદાન-

નિક્ષેપસમિતિનો સીધો અર્થ સમજનાર મનુષ્ય સહેજે સમજી શકશે કે શરીર સિવાયનાં બાહ્ય સાધનો એટલે ઉપકરણો કે જે લેવા અને મેલવાનાં હોય તેની સ્વીકૃતિ કબૂલ કરે અને તે ઉપકરણ અને જમીનને પ્રમાર્જન કરવાને લાયકનાં ચરવળી આદિક ઉપકરણો માને તેને જ આદાનનિક્ષેપસમિતિ હોઈ શકે.

શૌચ કરવા સાધન રખાય અને બાલાદિ માટે ન રખાય ?

દિગંબર લોકો માધુકરીવૃત્તિ માટે કે બાલાદિકની વેચાવચ્ચ કરવા માટે ઉપકરણો રાખવાનું માનતા નથી, પણ માત્ર શૌચ કરવાને માટે સાંકડા મોંવાળું કમંડલ રાખે છે કે જે યથાસ્થિત રીતિએ ચક્ષુપડિલેહણને લાયકનું હોતું નથી અને પ્રમાર્જન લાયકનું પણ બનતું નથી.

કમંડલુથી કથલતી પાડલેહણા,
પ્રમાર્જના

દિગંબરો જે મોરપીંછું રાખે છે તેથી કદાચ જમીન તો પૂંજી શકાય, પણ તે કમંડલુ તો કોઈ પણ પ્રકારે પૂંજી શકાય તેવું હોતું નથી અને પૂંજતા પણ નથી. કદાચ અસહી જૈન જે શ્રવેતાંબરો છે તેમાં રાખવામાં આવતી ચરવળી જેવી નાની પૂંજવાની ચીજ હોય તો કમંડલ પૂંજી પણ શકાય પણ મોરપીંછાનાં સમુદાયે બનેલી ગોળ મોરપીંછીથી કમંડલને અંદરથી પૂંજવાની સંભાવના પણ કરી શકાય જ નહિ, અને એ વગર પૂંજ્યા

કમંડલમાં પાણી ગ્રહણ કરે તે મનુષ્યનો પડિલેહણનો આચાર કેવો હોય તે સજ્જનો સહેજે સમજી શકશે.

કમંડલમાં જીવની ઘાતકતા

કોઈ પણ સમજી મનુષ્ય એમ તો નહિ જ કહી શકે કે કમંડલમાં જીવ જંતુનું આવવું કે રહેવું થતું જ નથી કે થાય જ નહિ અને જો તેમ નથી તો પૂંજ્યા, પ્રમાજ્યા વિના કમંડલમાં પાણી લેવામાં તેમના સાધુઓ કેટલી દયા પાળી શકે એ સહેજે સમજી શકાશે.

કમંડલસમિતિ કે આદાનસમિતિ ?

પણ જો કેવળ કમંડલને અંગે જ આદાનનિક્ષેપણાસમિતિ હોય અને બીજાં વસ્ત્રપાત્રાદિક ઉપકરણો ન જ હોય તો શાસ્ત્રકારો સામાન્ય રીતે આદાનનિક્ષેપણાસમિતિ ન કહે, પણ તે ચોથી સમિતિનું નામ કમંડલુ-સમિતિ રાખે, પણ તેવું નામ નહિ રાખતાં શાસ્ત્રકારોએ જે આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ એવું નામ રાખેલું છે તે સ્પષ્ટપણે જાહેર કરે છે કે સાધુઓને અનેક પ્રકારનાં ઉપકરણો હોય અને તે ઉપકરણોને લેતાં, મેલતાં પ્રમાર્જન કરવા માટે નાનાં મોટાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો જરૂર હોય, કેમકે આદાન-નિક્ષેપણાસમિતિ કહેવાથી જ આદેય, નિક્ષેપ્ય અને પ્રમાર્જન સાધનની સિદ્ધિ આપોઆપ થઈ ગએલી હોય છે, અને તેમ જેઓ ન માને તેઓ આદાન-નિક્ષેપસમિતિ કેમ માની શકે ?

ઉપકરણના અભાવે પાંચમી સમિતિનો પણ અભાવ

જેવી રીતે ઉપકરણ નહિ રાખનારને ચોથી આદાનનિક્ષેપસમિતિ નથી ઘટતી, તેવી જ રીતે ઉપકરણો નહિ રાખનારને પારિષાપનિકાસમિતિ પણ નથી ઘટતી, કેમકે જિનકલ્પી આદિ સાધુઓની માફક જેઓ હંમેશાં સાત પ્રહર કાયોત્સર્ગથી સ્થિર આસને રહેવાને શક્તિમાન નથી, તેમ જ છ માસ સુધી આહાર નિહારના રોધે પણ નિરાખાધપણે જીવનનિર્વાહ કરી શકે તેવા નથી, તેવાઓને માતરું કરવા છૂટા જ જવું પડે અને માત્રાના રેલાઓ ચાલે અને તેથી અનેક જીવની વિરાધના થાય તે સ્વાભાવિક છે. સર્વ સ્થાને રેલા ન ચાલે તેવી જમીનો હોય નહિ અને માત્રાનું ઠામ નહિ હોવાને લીધે રેલા ચાલ્યા સિવાય પરઠવવાનું બની શકે જ નહિ. વળી અકાલ-સંસારો અકાલ વૃષ્ટિમાં પણ પાત્ર ન હોવાની માત્ર પેસાળ અને જંગલની શંકાને રોકીને વ્યર્થ આત્મવિરાધના સહન કરવી પડે અને તે પણ સહન ન થાય ત્યારે છ કાયની દયાને દેશવટો આપીને નિર્દયપણે પેસાળ, જંગલ કરવાં પડે, એટલે સ્પષ્ટ છે કે પારિષાપનિકા-સમિતિનું સાચવવું ઉપકરણ નહિ રાખનારાઓથી બની શકે જ નહિ, માટે જૈન જેવા દયામય ધર્મમાં દયાની સાચવણી માટે ઉપકરણ રાખવાનું ફરમાન જિનેશ્વરદેવોનું હોવું જ જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

॥ अनेकार्थश्रीस्तंभनपार्श्वस्तौत्रम् ॥

कर्ता — पूज्यपाद आचार्यमहाराज श्री विजयनेमिसूरीश्वरशिष्य
आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरिजी

॥ आर्याच्छंदः ॥

सिरिगुरुदेवं गेमि—वंदिय सिरिथंभणेसपासस्स ॥

विविहत्थगम्भयुत्तं—रएमि सम्भावजोगट्टं ॥ १ ॥

झाअन्ति थंभणेसं—जे थिरचित्तेण विग्घकालंमि ॥

तेसि विग्घविणासो—होइ जहा देदसाहुस्स ॥ २ ॥

॥ शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

दाऊणं सुहदाण मित्थ परमुल्लासा सुपत्ताइयं ।

सीलं संजमपाणभूयसिवगेहोवायमाणंदयं ॥

पालित्ता रिउहं करेतु सुतवं भावितु सम्भावणं ।

एवं णिम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ३ ॥

मिच्चीञ्चायविवेगसीलविणया भासा पिया उज्जुया ।

दक्खिण्णं सुपरोवयारपरया दीहावलोइत्तणं ॥

एए सज्जणमाणवाण सुगुणा निव्वाणलच्छीप्पया ।

एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ४ ॥

आया एगविहो य बंधणदुगं धम्मो दुहा संसिओ ।

निव्वाणस्स णिबंधणं य दुविहं होज्जा तिहा दंसणं ॥

गुत्तीणं य तिगं नराण वयणाणं गारवाणं तथा ।

एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ५ ॥

पूया भोयणदाणजोगकरणं लिंगं तिहा कित्थियं ।

पक्खखाणविउव्वणा य गरिहा रुक्खा तिहा माणवा ॥

सल्लाणं तितयं विराहणगुणाणं चेव लोयत्तयं ।

एवं निम्मलदेसणं पणिवयाणो थंभणेसप्पहुं ॥ ६ ॥

मुद्दा साहुमणोरहा य तिविहा चाओ य तिण्हं तथा ।

लेस्साओ वरमाणवा य तिविहा मज्झा जहण्णा तथा ॥

तित्थेसाण य चत्तदोसनिवहा होत्था तओ चक्किणो ।

एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ७ ॥

पण्णत्तं मरणं तिहा वि णवहा चेवं तिहा पोगगला ।

चक्खुधम्मजिणाण तित्थवइणो भेया तओ वणिगया ॥

गेयं देहतिगं सुराण निरयाणं माणवाणं तथा ।
 एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ८ ॥
 ठाणेहिं समणा हवंति गुणिणो तीहिं महानिज्जरा ।
 तीहिं होति णिवंधणेहिं गुणिणां सड्ढा महानिज्जरा ॥
 गेया कप्पठिईं तथा य तिविहा संवायणिज्जेयरा ।
 एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ ९ ॥
 पणत्ता पडिणीयगा गइसुयं भावं पडुच्चा तओ ।
 मेया होति तओ पडुच्च विइया संघाणुकंपं गुहं ॥
 पव्वज्जाणरिहा महालयवरा सिद्धंतसिद्धा तओ ।
 एवं निम्मलदेसणं पणिवयामो थंभणेसप्पहुं ॥ १० ॥

॥ आर्याच्छंदः ॥

जस्स पसाया णट्ठा-पीडा कुट्टस्स अभयदेवस्स ॥
 तं थंभतित्थपासं-वंदामि महप्पहावड्ढं ॥ ११ ॥
 सगमासे णवदियहे-रामेण कया प्पहाणविंबच्चा ॥
 ठवियं थंभणणामं-सायरजलथंभणा तेणं ॥ १२ ॥
 इक्कारसलक्खसमे-पच्छिमदिसिलोयवालवरुणेणं ।
 विट्ठिया पट्टणोपूया-निरुवमसम्भावकलिणं ॥ १३ ॥
 सेवित्था कण्हनिवो-जिणवरसिरिणेमिणाहसुहवयणा ॥
 नियणयरीए भावा-उवसग्गणिवारणट्ठं च ॥ १४ ॥
 दुसहस्सवरिसकालं-कंतिणयरी धणेसधणवइणा ॥
 अच्चियमाणंदभरा-थंभणपासस्स विंबमिणं ॥ १५ ॥
 नागज्जुणो वि लहए-कंचणसिद्धिं सुदुल्लहं विउलं ॥
 थंभणपासज्जाणा-अहिगयपीडा पणस्संति ॥ १६ ॥
 एवं णच्चा भन्वा !-पासच्चणवंदणाइवहुभाणं ॥
 इट्ठत्थबद्धलक्खा-कुणंतु सिद्धिं पि पावेंतु ॥ १७ ॥
 जुम्मनिहाणणिहिंदु-प्पमिए वरिसे य माहवे मासे ॥
 सियपक्खचउत्थदिणे-पुण्णे सिरिरायनयरंमि ॥ १८ ॥
 रइयमिणं सुहयुत्तं-थंभणपासस्स पुज्जपायस्स ॥
 विविहत्थसत्थकलीयं-मंगलकल्लाणरिद्धियरं ॥ १९ ॥
 तवगणगयणदिवायर-गुरुवरसिरिणेमिसूरिसीसेणं ॥
 पउमेणायरिणं-पहंतु भन्वा ! विणोएणं ॥ २० ॥

(त्रिमिबिंदोपकम्)

ગ્રંથોનાં નામો

લેખક—શ્રીયુત પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ.

અર્થ ને ઉત્પત્તિ—

‘ગ્રંથ’ શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે. જેમકે (૧) સંપૂર્ણ કૃતિ,^૧ (૨) વાક્યાંશ જેવો વિભાગ,^૨ (૩) ડર અસરનો એક સ્તોક,^૩ (૪) સંપત્તિ, (૫) આઠ પ્રકારનાં કર્મો તેમ જ મિથ્યાતા, અવિરતિ, કષાય તેમ જ દુષ્પ્રવૃત્તિવાનરૂપ યોગ^૪ અને (૬) શબ્દ.^૫

અર્થેન સાહિત્યને યાવતુ પર રાખી કેવળ આપણા જૈન સાહિત્યનો જ વિચાર કરશું તો જણાશે કે પ્રથમ અર્થમાં ‘ગ્રંથ’ શબ્દનો પ્રયોગ વાચકવર્ગ શ્રી ઉમાસ્વાતિ-કૃત તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના શાસ્ત્રની ભાષ્યકારિકા (સ્તો. ૨૨-૨૩)^૬માં થયેલો છે, જ્યારે બીજા અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ યાકિનીમહાતરાસૂતુ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત અનેકાંતજયપતાકા^૭ નામના પ્રકરણમાં થયેલો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રથમ અર્થવાચક “ગ્રંથ”ને ઉદ્દેશીને વિચાર કરવામાં આવે છે.

શ્રીદેવગુપ્તસૂરિએ ઉપર્યુક્ત ભાષ્યકારિકા (સ્તો. ૨૩)ની ટીકા (પૃ. ૧૬)માં ‘ગ્રંથ’ શબ્દનો અર્થ નીચે મુજબ સૂચવ્યો છે:—

“તત્રાતુપૂર્વ્યા પદવાક્યસન્નિવેશો ગ્રંથઃ”

અર્થાત આતુપૂર્વી પ્રમાણે પદ અને વાક્યનો સન્નિવેશ તે ‘ગ્રંથ’ છે.

૧-૨. ગ્રંથ શબ્દના આ બે અર્થોની સાથે સરખાવે ‘પ્રકરણ’ અને ‘અધ્યયન’ શબ્દના સંપૂર્ણ કૃતિ તેમ જ તેના વિભાગરૂપ બે અર્થો.

૩. કૃતિનું માપ દર્શાવતી વેળા ‘ગ્રંથ’ શબ્દ વપરાય છે.

૪-૫. જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર (અ. ૬. સૂ. ૪૮)ની ભાષ્યાતુસારિણી, શ્રીસિદ્ધસેન ખલિકૃત ટીકા (પૃ. ૨૮૨).

૬. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલી ડર બત્રીસીઓમાંની ૧૮મી બત્રીસીના નીચે મુજબના:—

“ઉત્પત્તોત્પાઘસન્દેહા ન ગ્રન્થાર્થોભયજ્ઞાતકાયઃ ।

માવનાપ્રતિપત્તિભ્યામનેકાઃ શૈક્ષ્યમક્તકયઃ ॥ ૫ ॥”

—પાંચમા પદમાં ‘ગ્રંથ’ શબ્દ નજરે પડે છે. આ ‘ગ્રંથ’ શબ્દનો અર્થ સન્નતિપ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧૫)માં ‘શબ્દ’ કરાયો છે.

૭. તત્ત્વાર્થાધિગમમાહ્યં વહુવર્ચ્યં સંમહં લઘુમન્યમ્ ।

વક્ષ્યામિ શિષ્યહિતમિમમર્કદૂર્વર્ચનકદેશસ્ય ॥ ૨૨ ॥

મહતોડતિમહાવિવચસ્ય હુર્ગમગ્રન્થમાખ્યપારસ્ય ।

કઃ જ્ઞાતઃ પ્રત્યાસં જિનવચ્ચનમહોદધેઃ કર્તુમ્ ? ॥ ૨૩ ॥”

૮. આ અતુપમ કૃતિ, સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યા તેમ જ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિકૃત ટિપ્પણરૂપ વિવરણ સહિત, માયકેવાડ સરકાર તરફથી હાલમાં છપાવાય છે. એનું સંપાદનકાર્ય અને સંપાદનામાં આવ્યું છે તે એને લખતી તાડપત્રીય હસ્તલિખિત પ્રતિ કોઈ બંડારમાં હોય તો એ પ્રતિનો હું ઉપયોગ કરી શકું તેનો પ્રયત્ન કરી આપવા માટે તે બંડારના કાર્યવાહક મહારાજને મારી બહેર વિજ્ઞાપિ છે.

શબ્દ-પ્રકરણની ગુજરાતી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૬) માં અંથનું વક્ષણ નીચે મુજબ આપેલું છે:—

“ માત્ર વિચાર કે માત્ર શબ્દરચના એ અંથ નથી, પણ વ્યવસ્થિત આખો પ્રમાણબદ્ધ વિચાર અને તેને દર્શાવનાર સમુચિત શબ્દવિન્યાસ એ બન્ને મળીને અંથ કહેવાય છે. ”

પરિચયના માર્ગો—સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં ઉપર પ્રમાણે સૂચવાયેલાં વક્ષણોથી લક્ષિત અંથોનો પરિચય મુખ્યત્વે એ રીતે થઈ શકે છે: (૧) એના બહિરંગ સ્વરૂપના પરીક્ષણપૂર્વક અને (૨) એના અંતરંગ સ્વરૂપના પરીક્ષણપૂર્વક. અન્ય રીતે વિચારીએ તો શાબ્દિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અને આર્થિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એમ પણ એ એ રીતે અંથનો પરિચય કરી શકાય છે. બહિરંગ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય કે પછી શાબ્દિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ કરાય—એ ગમે તે દૃષ્ટિપૂર્વકના અવલોકનમાં અંથના નામકરણને સ્થાન છે—બંને પ્રથમ સ્થાન છે.

આનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ પદાર્થનો પરિચય કરવો કે કરાવવાનો હોય તો તે માટે જે અનેક માર્ગો^{૧૦} છે તેમાંનો એક માર્ગ તેનું નામ જાણવું તે છે. વસ્તુનું નામ જાણવાથી આપણને તે વિષે થોડો ઘણો ખ્યાલ આવે છે. આથી તો આપણા શાસ્ત્રમાં જે ચાર નિક્ષેપ ગણાવેલા છે તેમાં નામ-નિક્ષેપને પણ સ્થાન આપેલું છે.

નામ—નામના મુખ્ય એ પ્રકાર પડે છે: (૧) યોગિક અને (૨) રૂઢ. અન્ય રીતે વિચારતાં નામના મૌલુક દત્યાદિ દશ પ્રકારો પણ સંભવે છે.

વર્ગીકરણ—આપણે તમામ અંથરાશિને એ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ: (૧) જે અંથનું નામ તેના કર્તાએ સૂચવ્યું હોય તેવા અંથો અને (૨) જેનું નામ તેના રચના-સમય બાદ તેના કર્તા સિવાય અન્ય કોઈએ પાડ્યું હોય તેવા અંથો. પહેલા પ્રકારના અંથનું નામ તેના કર્તાએ જા ઉપરથી સૂચવ્યું હશે એનો ઉત્તર કર્તાની તે વખતની મનોદશા જાણ્યા વિના યથાર્થિત રૂપમાં આપવો મુશ્કેલ છે, છતાં તે પરત્વે અનુમાનને અવકાશ છે ખરો.

નામની ઉત્પત્તિ—સામાન્ય રીતે કોઈ પણ નામની ઉત્પત્તિ બનતાં મુખી આકસ્મિક હોતી નથી. એની પાછળ કંઈ નહિ ને કંઈ કારણ રહેલું હોય છે: ક્યાં તો આસપાસનું વાતાવરણ, અન્યનું અનુકરણ કરવાની પ્રેરણા કે એવું કંઈક કારણ હોય છે. આ સામાન્ય નિયમ અંથના નામકરણને પણ લાગુ પડે છે. પરાપૂર્વથી અંથો યોગ્યતા આવ્યા

૧-૧૦ તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૧. સૂ. ૬)માં સૂચવાયું છે તેમ પ્રમાણ અને નય એ તત્ત્વોનો પરિચય કરવાના ઉપાયો છે. એ તત્ત્વોનો વિશિષ્ટ પરિચય કરવા માટે તેનો વિવિધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો ઘટે—તેને લગતા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી તેનો ખુલાસો મેળવવો જોઈએ. આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રશ્નો એ તત્ત્વોનો જોડો વિચાર કરાવનારાં દ્વારો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્નોને ‘વિચારણા દ્વાર’ એવું નામ આપી શકાય. આપણા શાસ્ત્રમાં આને માટે ‘અનુયોગ દ્વાર’ એવી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે અને તે ઉચિત છે, કેમકે અનુયોગનો અર્થ ‘વિવરણ’ કે ‘વ્યાખ્યા’ એવો થાય છે અને એનાં દ્વાર તે પ્રશ્નો છે. શાસ્ત્રમાં અનુયોગદ્વારોની સંખ્યા વીસની નોંધાયેલી છે, છતાં અપેક્ષા અનુસાર તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૧. સૂ. ૭-૮)માં ચૌદનો નિર્દેશ કરાયેલો છે.

૧૯૯૨

અથોનાં નામ

૩૪૭

છે અને તેમાંના અનેકનાં નામ પણ પડેલાં છે એટલે અંથના નામકરણ માટે યોગ્ય સામગ્રી ઉપસ્થિત હોવાથી અંથકાર એમાંથી એક સુંદર નામ પસંદ કરી પોતાની કૃતિને અંધમેસતું થઈ પડે તેવું તેમાં પરાવર્તન કરીને કે તેમ કર્યા વિના અંથનું નામ પાડે એ સંભવિત છે. દાખલા તરીકે એક વખતે આપણા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન અંથ ઉપર વાર્તિક^{૧૧} રચવાની ઘૂન જાગી હતી.^{૧૨} એ વાર્તિગયુગની અસર નીચે શ્રીવિદ્યાનંદિએ પોતાની એક સુંદર કૃતિનું નામ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક રાખ્યું હોય એમ ભાસે છે. મોટે ભાગે કુમારિલભટ્ટની શ્લોકવાર્તિક નામની કૃતિના નામનું અત્ર અનુકરણ કરાયું હોય એમ જણાય છે.

જરા પણ પરાવર્તન કર્યા વિના એટલે કે પૂર્વે રચાયેલા અથોનાં નામો કાયમ રાખીને જે અથોનાં નામો પડેલાં છે એવા અંથ તરીકે છતકલપ^{૧૩}, કર્મવિપાકાદિ કર્મઅથો અને અજિતશાંતિસ્તવનો સામાન્યતઃ નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે.

અનામક કૃતિનું નામકરણ—જે કૃતિનું નામ તેના કર્તાએ ગમે તે કારણસર ન પાડ્યું હોય કે ન જણાવ્યું હોય તેનું નામ પાછળથી યોગ્ય તેનું શું કારણ હશે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. આના ખુલાસા તરીકે એમ સૂચવી શકાય કે એ કૃતિ વિષે ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નામ યોગ્યનું હોય. આવો પ્રસંગ ચાર રીતે ઉપસ્થિત થવા સંભવ છે (૧) એ કૃતિનું વિવરણ રચતી વેળા, (૨) એ કૃતિનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા, (૩) એ કૃતિમાંથી કોઈ અવતરણ રજૂ કરતી વેળા અને (૪) એ કૃતિની પ્રતિકૃતિ કરતી વેળા. આ ઉપરથી સમજાશે કે ક્યાં તો વિવરણકારને હાથે, ક્યાં તો સાક્ષી-રૂપે ઉલ્લેખ કરનારને હાથે, ક્યાં તો અવતરણ રજૂ કરનારને હાથે કે ક્યાં તો પ્રતિના લેખકને હાથે અનામક કૃતિના નામકરણનો વિધિ થાય છે.

પ્રતિના લેખકને હાથે જે કૃતિનું નામ યોગ્યનું હોય તે કૃતિનાં અન્યાન્ય નામો કેટલીક વાર નજરે પડે છે.^{૧૪} વળી કેટલીક વાર અશિક્ષિત લલિયાને હાથે નામ બ્રજ પણ બને છે. અત્ર એ પણ સૂચવવું અનાવશ્યક નહિ જણાય કે જ્યારે કોઈ કૃતિનું નામ તેના કર્તાના હાથે ન પડ્યું હોય ત્યારે તે ક્યારથી પડ્યું છે એ જાણવું અને તેની તપાસ કરવી એ પણ એક રસપ્રદ વિષય છે. (અપૂર્ણ)

૧૧ વાર્તિક એ વ્યાખ્યાના ત્રણ પ્રકારો પૈકી એક છે (બીજા બે પ્રકારો ભાષા અને વિભાષા છે). વાર્તિકરૂપ વ્યાખ્યા સુતકેવળાઓ કરી શકે. શ્રીકોટયાચાર્યે પોતાના વિવરણમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યને ‘વાર્તિક’ જેવું વિશિષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે.

૧૨ કારિકાના સંબંધમાં પણ આ રીતે વિચાર થઈ શકે તેમ છે. ભાષ્યકારિકા, મધ્યમકારિકા (નાગાર્હનીય), સાંખ્યકારિકા, ભર્તૃહરિની કારિકા ઇત્યાદિ એના ઉદાહરણરૂપ છે.

કેટલાક અથોના નામના અંતમાં ‘મંજરી’ ઇત્યાદિ શબ્દ પણ જોવાય છે. આ સંબંધમાં આર્હતદર્શનદીપિકાના પ્રારંભમાં મેં થોડોક બહાપોહ કર્યાનું મને સ્ફુરે છે.

૧૩. જુઓ “જેન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર” (પૃ. ૧૭ ભા. ૨૦, પૃ. ૨૮૪.)

૧૪. દાખલા તરીકે રતનાકર પંચવિંશતિકાનાં રતનાકરપરચીસી, આત્મગર્હસ્તોત્ર, આલોચણરતનાકરપરચીસી ઇત્યાદિ નામો જોવાય છે.

दिगम्बर शास्त्र कैसे बनें?

लेखक—मुनिराज श्री दर्शनविजयजी

(गतांकसे क्रमशः)

प्रकरण ५—आचार्य धरसेनजी व भूतबलीजी

हम उपरके प्रकरणोंमें बता चुके हैं कि—दिगम्बर ग्रन्थकारोंके कथनानुसार दिगम्बर मान्य आगमोंका सर्वथा अभाव हो गया। अतः उनको नये ही शास्त्र बनाना जरूरी था, और उन्होंने उसके लिए कार्यारंभ कर दिया।

नये नये, दिगम्बर सम्मत, शास्त्र कैसे बनें?—उसका क्रमिक इतिहास ब्रह्म हेमचन्द्र-कृत “सुअखंधो”, आचार्य इन्द्रनन्दीकृत “श्रुतावतार” और श्रीधर विरचित “श्रुतावतार” में मिलता है। उनमें लिखा है कि—

आचार्य अर्हद्बलिजीने चारों ओर १०० योजन प्रमाण क्षेत्रमें विचरते जैन—साधुओंको एकत्रित करके युगप्रतिक्रमण (आठवा प्रतिक्रमण) किया—करवाया। उन्हींके शिष्य आचार्य माघनन्दीजी हुए हैं।

इन दोनों आचार्योंके शासनकालमें सिर्फ प्रथमांग—आचारांग सूत्रका ही ज्ञान

शेष रहा था, और उस समय न कोई पूर्व-वित् था, न कोई एकादशांगवित् ही। हां, उस समयमें जैन इतिहासके अनुसार पूर्वधर विचरते थे, और एकादशांग वेदी भी विद्यमान थे। उन पूर्वधारीओंमें आचार्य धरसेनजी भी एक थे।

दिगम्बर ग्रन्थोंमें उल्लेख है कि—आचार्य धरसेनजी दो पूर्वके ज्ञाता थे, महा-ध्यानी थे, गिरनार पहाडकी चन्द्रगुफामें चारित्र-मग्न होकर रहेते थे। प्रजावान् दो साधुने वेणाकतटसे यहां आकर आचार्य-के पासमें “महाकर्म प्राप्त” वगैरहका अध्ययन शुरू किया। आए हुए ये दो साधुजी कोन थे? उनका क्या नाम था? वे किसके शिष्य थे?—ऐसी ऐतिहासिक बातोंका किसी प्रकारका भी पता नहीं है। देवोंने उन दोनों साधुजीका, गिर-नारकी पहाडीमें ही, १ पुष्पदन्त और २ भूतबलि नाम रक्खा। दोनोंने अषाढ

कृष्ण ११ के दिन अध्ययन—पढ़ना—समाप्त किया। दुसरे ही दिन विहार करके वे ९ दिनोंमें “कुरीश्वर” जा पहुंचे, और वहां ही चातुर्मास—अवस्थान किया।

बादमें गिरनारजीमें आचार्य धरसेनजी-का स्वर्गवास हुआ।

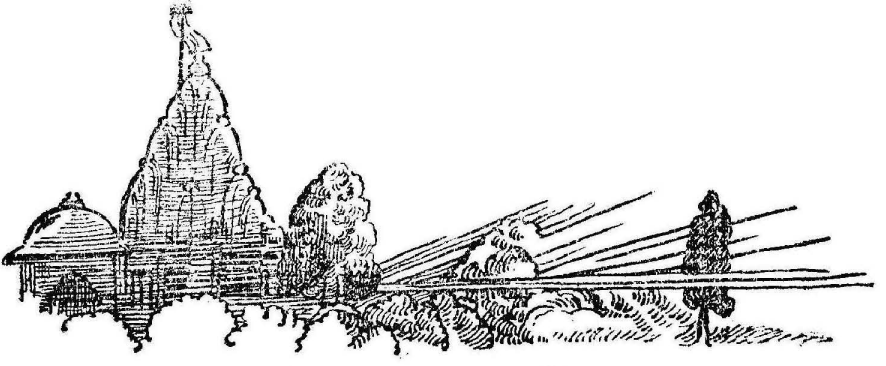
अब पुष्पदन्त और भूतबलिजीने महा-भारत—बड़ा—काम उठाया, एक दुसरेके सहकारसे नया कर्मप्राभृत षट्खंडशास्त्र बनाया। पुष्पदन्तजीने ग्रन्थनिर्माणकी योजना की—मार्ग सूचित किया, और आपकी ही इच्छानुसार भूतबलिजीने शास्त्रकी रचना की। शास्त्र समाप्त होने के पश्चात् भूतबलिजीने श्री संघकी उपस्थितिमें भाद्रपद शुक्ल ५ के दिन इस शास्त्रको लोपीबद्ध किया। उसी समयसे दिगम्बर समाजमें भाद्रपद शुक्ल ५ का दिवस “श्रुतपंचमी” के नामसे त्यौहारका दिन माना जाता है^{४२}।

निर्विवाद दिगम्बर जैनधर्मका सबसे प्रथम बना ग्रन्थ “षट्खंडशास्त्र” ही है। इस शास्त्रमें ६ खंड हैं—१ जीवस्थान, २ क्षुल्लकबन्ध, ३ बन्धस्वामित्व, ४ भावखंड, ५ वेदनाखंड और ६ महाबन्धखंड। पहले पांच खंड मिलकर, ६००० श्लोक प्रमाण हैं, और छठा महाबन्धखंड ३०००० श्लोक प्रमाण था, बड़ा था। यहां यह लिखना मुनासिफ होगा कि—छठे खंड पर भी कई संस्कार हो चुके हैं, जो हम आचार्य वीरसेनके प्रकरणमें बतायेंगे। कर्मप्राभृत शास्त्रकी काटछांट करके शक संवत् ७३८ में तैयार किया हुआ “धवलग्रन्थ” आज कर्णाटकके दिगम्बर शास्त्र-भंडारमें उपलब्ध है, जो आज कर्मप्राभृतके प्रतिनिधिरूप है। “धवलग्रन्थ” के निर्माणका इतिहास हम आगे चलकर बताएंगे।

इस षट्खंडशास्त्र—सृष्टिको ही प्रधान मानकर दिगम्बर जैन-साहित्यकी नींव डाली गई। (क्रमशः)

४२. जैनसमाज कार्तिक शुक्ल ५ के दिनको “ज्ञानपंचमी” का त्यौहार मानता है, इस दिनका दूसरा नाम है “सौभाग्यपंचमी”। इस दिन जैन आगमोंकी—जैन शास्त्रोंकी प्रदर्शनी, भक्ति, पूजा एवं उपासना की जाती है और ज्ञानकी आराधनाके हेतु तपस्या की जाती है।

પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય

(૧) પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (આર લેખો)*

સંપાદક:-
મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી

(૧૧)×

ૐ સં ૧૩૨૬ વર્ષે ચૈત્ર જ (વ) દિ ૧૫ સોમેડવેહ મહારાજકુલશ્રીઆચિગદેવેન કરહેડાગ્રામે શ્રીપાર્શ્વનાથાય પૂજાર્થે । સોમપર્વણિ સહૂલમંદપિકાયાં ઉદક પૃ....(વૈ દત્ત) દ્ર....

સં. ૧૩૨૬ના ચૈત્ર વદિ અમાવાસ્યા અને સોમવારે, આજ અહીં મહારાવલ આચિગદેવે કરહેડા-કરેડા ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજન માટે સોમવતી અમાવાસ્યાને દિવસે સહૂલ ગામની દાણુની માંડવીમાંથી — જગતખાતામાંથી અમુક રકમ ઉદકની અંજલિ મુકવા પૂર્વક અર્પણ કરી છે. લેખને ખાકીને થોડોક ભાગ વંચાતો નથી. અક્ષરો ઘસાર્ધ ગયા છે.

(૧૨)

સં ૧૩૫૫ વર્ષે ફાગુણ [વ] ૧૧ [અ] વેહ મહારાજકુલ [શ્રી] સામ્વતસિંધદેવરાજ-શ્રીકાન્હડદેવરાજ્યે....

* આ લેખખાજાના ત્રીજા મહુકામાં આવેલા ચારે મૂળ-સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો પૂજ્યપાદ શ્રીમાન પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજની કૃપાથી, તેમના સાહિત્ય સંગ્રહમાંથી, પ્રાપ્ત થયા છે.

× આ શિક્ષાલેખ, સેવાડના સાયરા તાલુકામાં આવેલ કરહેડા-કરેડા ગામના શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિર સંબંધીનો છે, પણ તે હાલ સેવાડ (મારવાડ) ગામના ગુરાં (મહાત્મા) યજુરાજની ચોષાળમાં વિદ્યમાન છે. લેખની અસલ કોપી ઉપર, “સેવાડથી કરહેડા ૮ ગાઉ થાય છે” એમ લખ્યું છે, પરંતુ અત્યારે તે સેવાડથી કરેડા પાર્શ્વનાથ તીર્થે ભગભગ ૩૦ માઇલ થાય છે. અગાઉના સમયમાં પહાડી રસ્તાથી કદાચ આઠ ગાઉ થતું હોય તે અસંભવિત નથી,

૧૯૯૨

પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય

૩૫૧

સં. ૧૩૫૫ ના ઇાગણુ વદિ ૧૧ ને દિવસે, મહારાવલ શ્રીસામંતસિંહદેવ* અને રાજ શ્રી કાહડદેવના રાજ્યમાં.....

આ લેખ, ચોહટાન ગામના કોઈ જૈનમંદિરમાં ખોદાયેલો છે. આ ચોહટાન ગામ ખાહડમેરના રાજ્યની અંતર્ગત અને તેની નજીકમાં આવેલું હશે, તેમ જણાય છે. આ લેખનો આકીનો ભાગ ઘસાઈ ગયેલો છે.

(૧૩)+

દં॥ સંવત્ ૧૨૫૦ આષાઢવદિ ૧૪ રવૌ ॥ મુઝવદ્રવાસ્તવ્યં (વ્ય) શ્રાવકસાંમળ ॥ માર્યા જિનવાહુ મુત રાહડ રાશ્વદેવ ભાવદેવ [કુટું] વસહિતેન રાશ્વદેવેન [સ્તંમ]લ્કતા પ્રદત્તા દ્રાં ૨૦

સંવત ૧૨૫૦ ના અષાઢવદિ ૧૪ને રવિવાર, ભુડવદ્ર નિવાસી શ્રાવક સાંભાલુની ભાર્યા જિનઆઈ, તેના પુત્રો રાહડ, રાશ્વદેવ, ભાવદેવ વિગેરે કુટુંબથી યુક્ત શ્રાવક રાશ્વદેવે ગામ બોઈઆના જિનાલયમાં વીશ દ્રામ ખરચીને એક સ્તંભ કરાવ્યો.

(૧૪)

ૐ સં० [૧૨]૫૦ આષાઢવદિ ૧૪ રવૌ બહુવિધિવાસ્તવ્ય...રોહિલ મુત ધાંધલ તસ્મુત કુલ્ધર સાહજાઆર્યાં માર્યા વ(વી)રમત્તિ શ્રેયાર્થે સ્તંભલતા....દ્રાં ૨૦ પ્રદત્તા ॥

સં. ૧૩૫૦ના અષાઢવદિ ૧૪ને રવિવારે, ખહુવિધ ગામનિવાસી શ્રાવક રોહિલના પુત્ર ધાંધલના પુત્રો કુલધર અને સાહજણે ભાર્યા વીરમતિના કલ્યાણ માટે બોઈઆ ગામના જિનાલયમાં વીશ દ્રામ ખરચીને એક સ્તંભ કરાવ્યો.

* આ મહારાવલ સામંતસિંહ, ખાહડમેરનો મહારાજ હોવો જોઈએ, અને તેથી આ ચોહટાન ગામ, ખાહડમેર (ખાહડમેર) રાજ્યની અંદર આવેલું હશે, એમ લાગે છે.

“જૈન પત્ર” ના તા. ૧-૩-૧૯૩૬ ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ અને ખાહડમેર પાસેના જસાઈ સ્ટેશનથી ત્રણેક ગાઉ દૂર જંગલમાં આવેલ શ્રી નવ તોરણીયા જૈન મંદિરમાંનાં શિલાલેખમાં (કે જે વિ. સ. ૧૩૫૨ના વૈશાખ સુદી ૪ નો છે) “મહારાજકુલ સામંતસિંહ દેવકલ્યાણના વિજયવંતા રાજ્યમાં” એવો ઉલ્લેખ છે; તેમ જ સત્યપુર (સાચોર) ના એક શિલાલયના વિ. સં. ૧૩૪૫ના કારતક સુદિ ૧૪ સોમવારના લેખમાં પણ એ જ પ્રમાણે “મહારાજકુલ સામંતસિંહ દેવકલ્યાણના વિજયવંતા રાજ્યમાં” એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એટલે તે બંને સાચોર, ખાહડમેર રાજ્યની અંતર્ગત હોવાનું જણાય છે.

+ ૧૩-૧૪ના લેખો ગામ બોઈઆ મારવાડના જિનમંદિરના છે.

૩૫૨

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વૈશાખ

(૨) મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ

લેખક :
મુનિરાજશ્રી હિમાંશુવિજયજી
ન્યાય-સાહિત્ય-તીર્થ

ગત વર્ષના ઉદયપુરના ચોમાસા પછી અમને મેવાડમાં પર્યટન કરવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું. તે પર્યટન (વિહાર) માં મેવાડની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને ઝાળખવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. મેવાડનાં લાખો અને કરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયેલાં પૂર્વકાલીન ગગનચુંબી જૈનમંદિરો, ચમત્કારી જૈન મૂર્તિઓ, પહાડો, નદીઓ અને બીજાં બીજાં ધર્મનાં યુદ્ધનાં સ્થાનો નિહાળ્યાં. સંખ્યાબંધ મંદિરો, મૂર્તિઓ, ગામનાં દરવાજા અને તલાવ વિગેરે ઉપર લાગેલા શિલાલેખોને જોવાનો, લખવાનો સારો લાભ મળ્યો. કોઈ કોઈ ગામમાં સંઘ અને જતિઓના હસ્તક રહેલ પુસ્તકબંધારોને પણ સમયના પ્રમાણમાં તપાસવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. આમ પૂજ્ય મહારાજજીની સાથે મેવાડમાં વિહાર કરતાં એક બાબુ મેવાડની ભૂમિના આહારવિહાર વિગેરેની કઠોરતાનાં દુઃખો અને બીજા બાબુ ઉપર્યુક્ત સાહિત્ય - સંસ્કૃતિની યોગ્ય ગાનસામગ્રીથી અનેક પ્રકારનો આનંદ અનુભવાયો. મનુષ્ય જેટલું જીવે છે, જીવે છે અને અવુભવે છે તેનો સહસ્રાંશ ભાગ પણ લખતો ખોલતો નથી, અને તાજેતરમાં જેટલું લખવાનું મન હોય તે સમયના વ્યવધાનથી શિથિલ થાય છે. તે પછી બીજાં કાર્યો અને વિચારો જન્મે છે તેથી તેમાંથી પણ બહુ જ ઓછો ભાગ લખવા જેટલો ઉત્સાહ રહે છે. બીજાં કારણ એ પણ છે કે પૂજ્યપાદ શ્રી વિદ્યા-વિજયજી મહારાજે 'મારી મેવાડની યાત્રા' શિર્ષક લેખમાલા^૧ લખી છે તેમાં મેવાડ વિષે ઘણીખરી જ્ઞાતવ્ય બાબતો લખી છે. તેથી તેની તે વાતનું બીજા શબ્દોમાં પુનરાવર્તન કરવામાં સાર કે મહત્ત્વ નથી. તેથી ફક્ત શિલાલેખો વિષે જ ટૂંકમાં લખીને ઇચ્છાને સંવરી લઈશ.

'મારી મેવાડની યાત્રા' માં મેવાડની જે જૈન પંચતીર્થોની હકીકત મહારાજજીએ લખી છે તે પાંચ પૈકી એક તીર્થ 'દયાલશાહનો કિલ્લો' પણ છે. તે કિલ્લો નથી પરંતુ પર્વત-ટેકરી ઉપર એક આલીશાન જૈન મંદિર છે. તેની ઘણીખરી હકીકત આ જ માસિકના ગયા-નવમા અંકમાં પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. તે મંદિરમાં ચારે બાબુ શ્રાવણનેદ્રની મોટી-મનોહર મૂર્તિઓ છે. તે મૂર્તિઓ ઉપર નીચેની પાટડીમાં મોટા લેખ કોતરેલો છે. તેના અક્ષરો સારાં અને શુદ્ધપ્રાય છે. ચારે મૂર્તિ ઉપર ઘણું કરીને એક જ સરખા લેખ છે. શ્રી ઋષભદેવની એક મૂર્તિનો લેખ અમે અક્ષરશઃ વાંચીને ઉતાર્યો છે તે અહીં આપીએ છીએ:—

॥ દ ॥ સિદ્ધિ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીમજ્જિનેદ્રાય સિદ્ધાય પરમાત્મને ધર્મચૈત્ય-પ્રકાશાય ઋષભાય નમોનમઃ । અથ સંવત્ ૧૭૩૨ વર્ષે શાકે ૧૫૯૭ પ્રવર્તમાને વૈશાખમાસે શુક્લપક્ષે સપ્તમ્યાં તિથૌ ગુરુવાસરે । પુષ્યનક્ષત્રે મેદપાટદેશે બૃહત્તાકે ચિત્રકોટપતિ સીસોદી-યાગોત્રે । મહારાજા શ્રીજગતસિંહજી । તદ્વંશોદ્ધરબંધીરમહારાજાધિરાજમહારાજાશ્રી રાજસિંહજી-

૧. આ લેખમાલા "જૈન" વિગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા ગુજરાતી પેપરમાં છપાણી છે. તેનો હિન્દી અનુવાદ પણ થાય છે.

૧૯૯૨

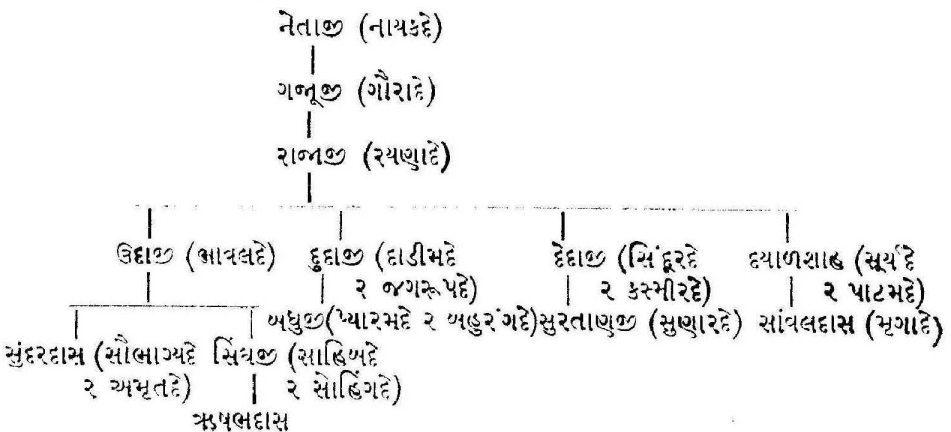
પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય

૩૫૩

વિજયરાજ્યે । શ્રીબૃહત્ ઓસવાલજ્ઞાતીય । સીસોદીયાગોત્રે । સૂરપરયાવંશે । સાહશ્રી નેતાજી । તદ્ધાર્યા નાયકદે । તત્પુત્રસાહ શ્રોગજૂજી । તદ્ધાર્યા ગૌરાદે । તત્પુત્ર સંઘવી શ્રીરાજાજી । તદ્ધાર્યા રચણાદે તયોઃ પુત્રાશ્ચત્વારઃ । પ્રથમપુત્ર સાહશ્રી ઉદાજી । તદ્ધાર્યા ભાવલદે । તત્પુત્ર સાહશ્રી સુંદરદાસજી । તદ્ધાર્યા સૌભાગદે । દ્વિતીયભાર્યા અમૃતદે । ભ્રાતૃ સિંઘજી । માર્યા સાહિબદે । પુત્ર ઋષભદાસ । દ્વિતીયભાર્યા સોહૌંગદે । દ્વિતીયપુત્રસાહ શ્રી દુદાજી । તદ્ધાર્યા ઢાડિમદે । દ્વિતીય માર્યા જગરૂપદે । પુત્ર બધુજી । માર્યા પ્યારમદે । દ્વિતીયભાર્યા બહુરંગદે । તૃતીયપુત્ર સાહશ્રી દેવાજી । માર્યા સિંદૂરદે । દ્વિતીયભાર્યા કસ્મીરદે । પુત્ર સુરતાળજી । માર્યા સુળારદે । ચતુર્થપુત્ર સંઘવીશ્રી દયાલદાસજી । માર્યા સૂર્યદે । દ્વિતીયભાર્યા પાટમદે । પુત્ર સાંવલદાસજી । માર્યા મૃગાદે । સમસ્ત પરિવારસહિતૌ શ્રીઋષભદેવજી ચતુર્મુલ્કઃ પ્રાસાદઃ કારિતઃ । શ્રીવિજયગચ્છે શ્રીપૂજ્યશ્રીસુમતિસાગરસૂરિજી । તપદ્વે શ્રી આચાર્યશ્રીવિનયસાગરસૂરિભિઃ । શ્રીશંકેરગચ્છે મદ્દારક શ્રીદેવસુંદરજી । શ્રી આદિનાથવિંબં પ્રતિષ્ઠિતં । શુભં ભવતુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥

ભાવાર્થ:—સિદ્ધિ-લક્ષ્મીયુક્ત ગણધરોને વારંવાર નમન થાઓ. સિદ્ધ ભગવાન અને ઋષભદેવ તીર્થંકરને અનેકવાર નમસ્કાર થાઓ. અથ વિ. સં. ૧૭૩૨ વર્ષમાં, શક સં. ૧૫૬૭ના વૈશાખ સુદિ ૭ ગુરુવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં મેવાડ દેશમાં મોટા (રાજસાગર નામના) તલાવની પાસે ચિતોડપતિ સીસોદિયા ગોત્રના મહારાણાશ્રી શ્રીજગત્-સિંહજીના વંશને વધારનાર (શોભાવનાર) મહારાણાશ્રી રાજસિંહજીના રાજ્યમાં બૃહત્ઓસવાલ જ્ઞાતિના સીસોદિયા ગોત્ર અને સૂરપર્યા વંશમાં શાહ નેતાજી થયા.

(તેમના પછી તેમના કુલમાં જે વ્યક્તિઓ દયાલશાહ સુધી થઈ છે તે આ લેખમાં લખી છે. તે કોણકરૂપમાં નીચે આપવામાં આવે છે. જેથી વાચકોને તેમાં રસ-આનંદ ઉત્પન્ન થાય. દરેક પુરુષની પત્નિઓનાં નામ તેની સાથે જ કાઉસમાં આપેલ છે.)

૩૫૪

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

વૈશાખ

આ બધા પરિવારની સાથે (દયાલશાહે) શ્રીઋષભદેવજીનું ચતુર્મુખ મંદિર કરાવ્યું. વિજયગઢના શ્રીપૂજ્ય શ્રીમુમતિસાગરસુરિના પટ્ટધર શ્રીવિનયસાગરસુરિ અને શંડેરગઢના ભટ્ટારક શ્રીદેવસુંદરજીએ શ્રીઆદીનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. શુભ — કલ્યાણ થાયો.

દયાલશાહ, મેવાડના રાજા શ્રીરાજસિંહજીના મંત્રી હતા. તેઓ બહાદુર અને સ્વામીભક્ત હતા. રાજસિંહજીએ રાજનગર ગામ વસાવી ત્યાં એક મોટું તલાવ અને તેની પાળ બંધાવી હતી. તેની પાસે દયાલશાહે આ મંદિર બંધાવ્યું.

દયાલશાહ એ કુલ ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી ત્રણ ભાઈઓને બંધે પત્ની હતી. દરેક સ્ત્રીઓના નામ પાછળ દે શબ્દ નેડવામાં આવ્યો છે, તે દેવીનું ટુંકુંરૂપ લાગે છે. જેમ સૂયદેવી, પાટમદેવી.

પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર વિજયગઢ અને શંડેરગઢના શ્રીપૂજ્ય — યતિ હતા.

પ્રતિષ્ઠા સમયે દયાલશાહનું મોટું કુટુંબ મૌબૂદ હતું. અને આ મંદિરમાં ચારે બાજુ શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ હતી એમ લાગે છે. શ્રીકસરીયાજીના લીધે, મેવાડના શ્વેતાંબર જૈનોની, શ્રીઋષભદેવ તરફ વિશેષ ભક્તિપ્રીતિ છે તેથી સેંકડો ટુંકાણે મેવાડમાં શ્રીઋષભદેવનાં મંદિર બનેલાં છે. કહેવાય છે કે બનેડા ગામમાં પણ ઋષભદેવનું મોટું મંદિર તીર્થ સ્થાન જેવું છે અને ત્યાંના મહારાજની તે પ્રતિ સારી ભક્તિ છે.

“દયાળશાહકા કિલ્લા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ મંદિર મેવાડનું એક શ્વેત જૈનતીર્થ છે. ત્યાં ધર્મશાળા છે અને યાત્રિઓને લાતું આપવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ છે. માવલીથી ખારચી તરફ જતી રેલ્વેના કાકરોલી સ્ટેશનથી આ તીર્થમાં જવાય છે.

હવે પછી રાજસાગર નામના તલાવની પ્રશસ્તિનો ઉપયોગી ભાગ આપવા વિચાર છે.

૧ આ ગઢની ઉત્પત્તિ સોડેરાવ (મારવાડ) માં થઈ મનાય છે.

૨ કહેવાય છે કે જે વખતે જૈન દિવાન વિગેરેનો મેવાડ ઉપર સારો પ્રભાવ હતો અને મહારાણાઓની જૈનધર્મ પ્રતિ સારી ભક્તિ હતી તે વખતે મેવાડમાં કોઈ પણ નવું ગામ વસે તેની સાથે ઋષભદેવનું મંદિર પણ બંધવું એવી રાજ્યની આજ્ઞા હતી.

(૩) ગાંધારબંદર

સંગ્રહક
મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી

ગંધારમાં એક પ્રાચીન જિનાલય છે. મૂલ ગભારમાં ૩ મોટાં બિંબો છે, જેના શિલાલેખો આ પ્રમાણે છે —

(૧) વચમાં અમીઝરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપરનો લેખ —

સંવત્ ૪૮ સંવત ૧૬૫૯ વૈશાખ વદ ૬ ગુરૌ શ્રીગંધારબંદરે સમસ્તસંઘેન સ્વશ્રેયસે શ્રી પાર્શ્વનાથબિંબં કારાપિતં પ્રતિષ્ઠિતં ચ શ્રીતપાગચ્છે મદ્યારક શ્રીહીરવિજયપદ્મકારા-કરસુધાકર—મદ્યારકપરંપરાપુરંદર—ચન્નનચાતુરીચમત્કૃતચિત્ત—સકલમેદિનીમંડલાસ્વંડલ—સાહિશ્રી અકબરદત્તવહુમાન—સમસ્ત સું૦ હ૦ હિતાવતંસ—મદ્યારકપરંપરાપદ્મિનીપ્રાગપ્રિય—મદ્યારક—શ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ ।

એટલે વિ. સંવત ૧૬૫૮ના વૈશાખ વદ ૬ ને દિવસે ગંધારબંદરમાં સમસ્ત સંઘે આ પ્રતિમા ભરાવી અને તેની જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિની પાટે શ્રીવિજયસેન-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૨) જમણી બાજુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપરનો લેખ —

સં૦ ૧૬૭૭ માર્ગશિર્ષે શિત ૫ રવૌ ગાંધારબંદરે સંઘેન કારિતં દેવદ્રવ્યેન શ્રીપાર્શ્વ-નાથબિંબં પ્રતિષ્ઠિતં તપાગચ્છે મ૦ વિજયસેનસૂરીશ્વરપદ્મલંકાર મ૦ વિજયદેવસૂરિભિઃ સપરિકરૈઃ । ૨ ।

એટલે સં. ૧૬૭૭ના માગસર સુદી ૫ ને દિવસે ગાંધારના સંઘે દેવદ્રવ્યથી આ પ્રતિમા ભરાવી અને તેની શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરજીની પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

(૩) ડાબી બાજુ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપરનો લેખ —

સં૦ ૧૬૭૭ માર્ગશિર્ષે શિત ૫ રવૌ રતંમતીર્થે શ્રીપાર્શ્વનાથબિંબં પ્રતિષ્ઠિતં તપાગચ્છે મ૦ વિજયદેવસૂરિભિઃ શ્રિયે ગંધારબંદરસ્ય । ૩ ।

એટલે ૧૬૭૭ના માગસર સુદી ૫ ને દિવસે આ પ્રતિમાની શ્રીવિજયદેવસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ મંદિરમાં મોટી ૩, ધાતુની ૪, મૂર્તિઓ છે તથા મંદિરની ભમતીમાં સંપ્રતિ મહારાજના સમયની ૩૬ તથા ધાતુની ૩ મૂર્તિઓ છે.

—:૦:—

મુદ્રક : બાલુભાઈ મજનવાલ દેશાઈ, મણિ મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ.

આ માસિક—

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ”

આપને પસંદ પડ્યું છે?—આપ એની ઉપયોગિતા સમજ્યા છે?

તો

આપ એની પ્રગતિમાં અનેક રીતે સાથ આપી શકો—

આપ ગ્રાહક ન હો તો

જેમ બને તેમ જલદી ગ્રાહક બનો

અને

વિવિધ વિષયના, રસભર્યા સાહિત્યના વાચનથી

આપનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ કરો!

આપ ગ્રાહક હો તો

આપના મિત્રો—સ્નેહીઓને ગ્રાહક થવા પ્રેરણા કરો !

આપ શક્તિસંપન્ન હો તો

પાઠશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોમાં માસિકની બને તેટલી

નકલો ભેટ મોકલી શકાય તેવી ઉદારતા કરો !

માસિકના નમુનાની નકલ ભેટ મગાવો !

અને

જે રીતે આપ સાથ આપી શકો

તે તરત લખો—

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા

અમદાવાદ (ગુજરાત)